

BATILILAŞMA DÖNEMİ DOĞU EDEBİYATINDA “LES AVENTURES DE TÉLÉMAQUE, FILS D'ULYSSE”İN SERÜVENİ: TÜRKÇE, ARAPÇA VE FARŞÇA ÖRNEĞİ

“LES AVENTURES DE TÉLÉMAQUE, FILS D'ULYSSE” IN EASTERN LITERATURES DURING WESTERNISATION: THE EXAMPLES OF TURKISH, ARABIC, AND PERSIAN

Zeynep TEK

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ztek@ybu.edu.tr

Tülin ARSLAN

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, tlnarslan@ankara.edu.tr

Emine ZEYTUNLU

Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, emnzeytunlu@gmail.com

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 1 Mart 2021
Kabul edildiği tarih: 27 Nisan 2021
Yayınlanma tarihi: 24 Haziran 2021

Article Info

Date submitted: 1 March 2021
Date accepted: 27 April 2021
Date published: 24 June 2021

Anahtar sözcükler

Doğu Edebiyatı; Batılılaşma; Aydınlanma Felsefesi; Edebiyat Çevirisi; Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse

Keywords

Eastern Literatures; Westernization; Enlightenment Philosophy; Literary Translation; Les Aventures de Télémaque; fils d'Ulysse

DOI: 10.33171/dtcfjournal.2021.61.1.9

Öz

Bu çalışma, XIX. yüzyıldan itibaren modernleşme sürecini Batı'yı özellikle Fransa'yı örnek alarak hızlandıran ve güçlü bir yazın geleneği olan Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse (1699) adlı romanın çevirisine gösterilen rağbetin nedenlerini sorgulamaktadır. François Fénelon (1651-1715) tarafından kaleme alınan eser, matbu kitap olarak Türkçeye, Arapçaya ve Farşçaya XIX. yüzyılda çevrilmiştir. Mevcut çalışma, eserin bu dillerde ilk çeviri romanlardan biri olmasının ortak sebepleri olabileceğini ileri sürmekte; eserin çevirisine verilen önemin, adı geçen toplumların tarihsel süreciyle yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu amaçla işlev odaklı betimleyici çeviribilim yaklaşımından hareketle, çevirilerin gerçekleştiği dönemlerdeki sosyo-tarihsel koşullar üzerinde durulmakta, ardından eserin kimler tarafından hangi saiklerle çevrildiği ve genel olarak etkileri betimlenmektedir. Sonuçta Aydınlanma felsefesinin tesirindeki bu toplumlarda, eserin ideal devletin ve vatandaşın mahiyetine dayalı izlekleri itibarıyla özellikle tercih edildiği görüşüne ulaşılmaktadır. Ayrıca ideal insanı öne çıkaran didaktik içeriğiyle erek toplumlardaki etik normların pekiştirilmesine ve beynelmil kültürler karşılaşmalarının makul düzeyde gerçekleşmesine katkı sunduğu görülmektedir.

Abstract

This article examines the reasons behind the popularity of the translations of the didactic French novel Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse in the Ottoman, Egyptian, and Persian societies. These societies had a strong literary tradition and, from the nineteenth century onwards, engaged in an accelerated modernization process that took the West, particularly France, as model. Written in 1699 by François Fénelon (1651-1715), Télémaque was translated into Turkish, Arabic, and Persian in the nineteenth century in printed book form. This article argues that there were shared reasons for which this particular novel was among the first to be translated into these languages, and that its importance is closely related to the historical processes that each society was traversing at the time. Following the Function-oriented DTS (Descriptive Translation Studies) approach, the article focuses on the socio-historical circumstances under which the translations were undertaken, explores by whom and for what reasons they were undertaken, and the general impacts of these translations. It is concluded that the text was specifically chosen in these Eastern societies that were influenced by Enlightenment philosophy, because of its themes regarding the nature of the ideal state and the ideal citizen. Moreover, with its didactic content regarding the ideal person, it is deemed to have contributed to the consolidation of ethical norms in the target societies, and to the realization of the East's cultural confrontation with the West at a reasonable level.

Giriş

Kültürlerarası karşılaşmada kritik bir rol oynayan çeviri faaliyetinin en çetrefilli süreçlerinden biri, farklı bir kültüre ait eserin çevirisinde alınacak pozisyonudur. XIX. yüzyılda Osmanlı, Mısır ve İran toplumunun çeviri tarihinde görüldüğü gibi bu durum, bir taraftan Batı kültürüne duyulan ilgiyle diğer yandan alınılan unsurların yerel kültür dizgesinde konumlandırılma çabasıyla içe geçmiştir. ‘Modernleşme’, ‘Batılılaşma’ ve ‘Avrupalılaşma’nın çoğu kez aynı bağlamlarda değerlendirildiği bu süreçte özellikle kültür ve sanata dair unsurlar, ötekinin bilinmezliğini aralayan ve onu çekici bir alan hâline getiren önemli entelektüel kaynaklar hâline gelmiştir. Askerî, siyasi, eğitim, hukuk, ekonomi, basın-yayın gibi birçok alanda yenileşmesini hızlandıran Osmanlı, Mısır ve İran toplumunun çeviri serüveni de Batılılaşma eksenine bağlı olarak boyut kazanmıştır. Özellikle Batı’nın maddi sahadaki ilerlemesini fark eden Doğulu aydınlar / entelektüeller, bu gelişmenin düşünsel geri planını anlayabilmek ve bunu mensubu oldukları topluma aktarabilmek için Batı kültürüne ve edebiyatına ait çeşitli türlerdeki eserleri çevirmeye çalışmıştır. Bu bakımdan modernleşme sürecini birbirine yakın tarihte ve Fransa odaklı yaşayan Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda edebî çeviri serüveninin sembolik bir örneği olarak François de Salignac de la Mothe Fénelon’un (1651-1715) *Les Aventures de Télémaque, fils d’Ulysse* (1699)¹ adlı romanı ele alınabilir. Çünkü Fransız edebiyatından olan eser, yüzyıllardır çok yakın kültürel ve siyasi temasları sürdüren bu Müslüman toplumlarda Türkçe, Arapça ve Farsça olarak birbirine yakın tarihlerde çevrilmiştir ve ilk çeviri romanların başında gelmektedir. Bu çalışma, *Télémaque*’in ilk çevirilerinin betimlenmesinden sonra çevirmenlerin ortak özellikleri, çevirilerin yayımlanma araçları ve önsözleri ile hakkında yazılan tanıtım yazıları üzerinden genel bir karşılaştırmayı içerir. Ancak bunu yaparken çalışmayı, XIX. yüzyıl eksenli olarak, Osmanlı Devleti’nde Arap harfli Türkçe metinler, İstanbul’daki bir Arapça çeviri ve Mısır modernleşmesi odağında Arapça yayınlar, İran merkezli bir Farsça çeviri ve Osmanlı Devleti’ndeki İranlı aydınların yayın faaliyeti de dikkate alınarak Osmanlı’daki Farsça metinler ile sınırlandırır. Mısır, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk bir eyalet olmasına rağmen çalışmada müstakil olarak değerlendirilir. Çünkü 1798 Fransız işgali sonrasında Osmanlı Devleti tarafından işgali durdurmak üzere 1801’de görevlendirilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (1769-1849) bağımsız bir devlet kurma çabasının sonucu

¹ Çalışmada *Télémaque* şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır. Eserin Türkçe tam çevirisi için bkz. Fénelon, *Telemakhos’un Başından Geçenler I-II*. Çalışmada eserin içeriğine dair yapılan tüm göndermelerde bu çeviriden faydalanılmıştır.

olarak Mısır, merkezden farklı siyasi gelişmelere sahne olmuş ve kültürel bir modernleşme sürecine girmiştir. Ayrıca matbu kitap olarak Mısırlı bir çevirmen tarafından Arapçaya aktarılan *Télémaque*, modern Arap edebiyatı tarihinde ele alınır.

Yayımlandığı dönemde büyük ilgi uyandıran ve klasik bir yapıt hâline gelen *Télémaque*, Fransız Akademisi üyelerinden ve Cambrai başpiskoposu olan Fénelon tarafından XIV. Louis'in torununun iyi bir kral olarak yetişmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Homeros'un *Odysseia* adlı eserinden esinlenen bu epik anlatıda, *Télémaque*'in eğitmeni Mentor ile birlikte, Truva Savaşı'na katılan babasını arama yolculuğu ele alınır. Yolculuk yapılan her yerde genç *Télémaque*, başta Mentor olmak üzere çevresinden ve yaşadıklarından edindiği tecrübeyle iyi bir hükümdar olmanın niteliklerini öğrenmiştir. Mükemmel bir devletin, yöneticinin ve vatandaşın vasıflarının sıklıkla vurgulandığı eserde, idealize edilen seviyeye ulaşmada ilgili tarafların sorumluluğu didaktik bir üslupla işlenmekte, felsefi ve etik değerler öne çıkarılmaktadır. Eser, siyasetname türünün özelliklerini taşıması ve Yunanlılara ait destan ve mitolojilerden metinlerarası açıdan faydalanması yönüyle birçok kültürde alımlanma süreci hızlı olan ve yayımlandığı dönemden itibaren dünyada çok sayıda dile çevrilmiş bir romandır. Doğu coğrafyasında da güçlü bir yazın geleneğine sahip olan Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda matbu kitap olarak XIX. yüzyılda çevrilmiştir.² Ayrıca Doğu coğrafyasının iki büyük ülkesi Rusya (Ülken 228-229) ve Japonya'da (Enginün 178) da ilk çevrilen romanlardan biri olan eserin, Batılılaşma dönemi Doğu edebiyatında ilgiyle karşılandığı görülür. Bir erdem ve kahramanlık anlatısı olan eser, hem bir yolculuk / macera öyküsüne dayanması hem de diyaloglarla örülü anlatım tekniğinden dolayı okunurluk oranını müspet manada çoğaltmıştır. Ancak eserin Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda ilk çevirilerden olacak şekilde rağbet görmesinin, ünü ve kurgulanma biçimi dışında birtakım gerekçeleri olmalıdır.

Bu çalışma, Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda *Télémaque*'in ilk çeviri romanlardan ³ biri olmasının ortak sebepleri olabileceğini belirtmekte; eserin çevirisine verilen önemin, erek kültürlerin tarihsel süreciyle yakından ilişkili

² Türkçede, Arapçada ve Farsçada ilk edebî çeviriler, François Fénelon, La Fontaine, Molière, Daniel Defoe, Alexander Dumas gibi isimlerden yapılmıştır. Bu üç dilin modernleşme dönemi çeviri tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Robin Ostle editörlüğünde yayımlanan *Modern Literature in the Near and Middle East (1850-1970)* (2017) adlı çalışmaya bakılabilir.

³ Türkçe, Arapça ve Farsça edebiyat tarihlerinde yaygın olarak bu eserin, 'ilk çeviri roman' olduğu bilgisine yer verilir. Ancak bu ibare, yeni bulgularla değişmeye açık olduğu için çalışmada tercih edilmemiştir.

olduğunu ileri sürmektedir. Eserin, Aydınlanma felsefesi temelli dünya görüşüyle, çevrildiği yerlerdeki sosyo-politik dönüşümlerle kesiştiği için önem kazandığı düşünülmektedir. Bu amaçla çalışmada James S. Holmes (1924-1986) tarafından betimleyici çeviri çalışmaları⁴ arasında değerlendirilen işlev odaklı çeviribilim esas alınarak çevirilerin erek kültür dizgesindeki rolü üzerinde durulacaktır. İşlev odaklı betimleyici çeviribilim çalışması, çevirilerin erek kültürdeki sosyo-kültürel işlevlerini esas alır; “belirli bir yerde, belirli zamanda hangi metinlerin çevrildiği ve bunun sonucunda hangi etkilere yol açtığı gibi soruları takip eder” (Holmes 177). Burada işlev; “kaynak metnin seçiminin, çevrilme nedenleri ve çevirinin erek kültürde bıraktığı etkinin niteliği açısından” ele alınmakta; bu tür bir çalışma, “çevirinin alımlanmasıyla sosyo-kültürel yapının/ortamın” birbirini etkilediğini göstermektedir (Yücel 261-262). Bu bakımdan XIX. yüzyılda Batılılaşma çizgisinde olan Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda *Télémaque*'in ilk çevrilen anlatılar arasına girmesi, kaynak metnin ideolojisiyle uzlaşma olanağı yaratan sosyal ve kültürel gelişmeler üzerinden izah edilebilir. Bu uzlaşma hem çeviriyi yapan / yaptıran taraf için hem de çeviriyi okuyacak kesim için örnekleme, öğrenme, özümse(t)me gibi bir dizi işlevi içerir.

Aydınlanma felsefesinde eleştirel akla ve deneysel bilgiye verilen öncelik gibi *Télémaque*'ta genç *Télémaque*'ın edindiği her tecrübi bilgi ve arzu ile atılığa esir olmaması, bilimsel ve teknolojik alanlardaki geri kalmışlığını bilhassa Batı ile mukayese ederek sorgulayan Osmanlı, Mısır ve İran toplumu için anlamlı bir karşılık içermiş olsa gerektir.⁵ Fikirleriyle Aydınlanma dönemi filozoflarını

⁴ Erek kültürde çeviri sürecini ve ürünlerini belirleyen etkenlere odaklanan betimleyici çeviribilim ve diğer alt alanları olan ürün ve süreç odaklı çeviribilim çalışmaları hakkında bkz. Holmes 176-177.

⁵ Makalede bu üç toplum ele alınmakla birlikte Fénelon'un fikirlerinin ve başta *Télémaque* olmak üzere eserlerinin geniş bir coğrafyada karşılık bulmasında, Aydınlanma felsefesiyle yayılan fikirlerin tesiri görülür. Bu etkinin görünürlüğünün çeşitlenmesinde zaman ve zemine özgü kültürel, siyasi, dinî, sosyal dinamiklerin rolüne dair bir çalışma için bkz. Schmitt-Maaß, Stockhorst ve Ahn, *Fénelon in the Enlightenment... Télémaque*'in XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyası odağa alınarak çok sayıda dünya diline çevrilmesi ve geniş bir coğrafyada alımlanması hakkında geniş bilgi için bkz. Hill, “Translation and the Globalisation...” 95-121. *Télémaque*'in XIX. yüzyılda Türk, Arap ve Fars aydınlarının dikkatini çekmesine dair Feridun Âdemiyet'in görüşleri de esere gösterilen ilginin çözümlenmesinde önemlidir. Âdemiyet'e göre bu aydınlar, “bazı yönlerden *Télémaque*'i kendi toplumlarının gerçekliklerinin aynası olarak gördüler ve onun tercümesine yönelerek içlerinden geçenleri onun cümlelerinde aradılar” (Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzet-i Meşrûtiyet-i İrân* 56). Eserin Müslümanlar üzerindeki etkisine dikkat çeken Johann Strauss, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da “*Türklerin, İranlıların ve Arapların kendi Télémaque çevirilerini okuyucularına sunarken âdeta bir rekabet izlenimi uyandırdığını*” belirtir. Çevirilerin yakın tarihlerde ve matbu kitap, gazete tefrikası (Farsça tefrikası için *Ahter* gazetesi, Arapça tefrikası için *el-Cevâib* gazetesi) gibi çeşitli mecralarda art arda yayımlanması bu fikri uyandırır (Strauss 50). *Télémaque*'in Farsça ilk çevirilerine kısaca değinilmekle birlikte Türkçedeki ve Arapçadaki serencamı, çevirilerinin modernleşme sürecine etkisi, Aydınlanma düşüncesi kavramlarının ve eserin tercümelelerinin basın aracılığıyla geniş bir kitleye ulaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Meral, “The Ottoman Reception...” 211-235.

çağrıştıran Mentor'un ⁶ hükümdarların kendi için değil halkı için çalışması, kanunlara uygun şekilde ve adaletle hareket etmesi, din işlerine karışmaması gibi telkin ve uyarıları -Batılılaşma dönemindeki- bu toplumların gündemini oluşturan tartışmalı konulara karşılık gelir. Özellikle eserdeki 'ideal hükümdar', 'ideal vatandaş' ve 'ideal insan' konusundaki vurgular; evrensel insani değerlerin yayılımını öne çıkaran Doğulu entelektüellerin başlıca meşgul olduğu meselelerdir. Her ne kadar Katolik bir din adamı olan Fénelon'un sosyal ve ahlaki eleştirileri "minber belâgatinin ortak meseleleri" (Cahen xxv-xxvi)⁷ olsa da hükümdara yönelik "eleştirel imaları" (Schuurman 182) devrin hâkim siyasi rejimleri tarafından kolaylıkla kabul edilebilecek söylemler değildir. Ancak tam da bu nedenle eser, Doğulu entelektüel sınıfın mevcut politikalara yönelik eleştirel ve muhalif sesini temsil etmede bir işlev üstlenir. Eserde eğitime ve bilime, iktisadi tedbirlerin gözetilerek -özellikle lüksten, gösterişten ve savaştan kaçınarak- ziraata önem verilmesi gibi izlekler de kalkınma çabasındaki Osmanlı, Mısır ve İran toplumu için ilgiyle karşılanacak içerikler olarak düşünülebilir.⁸ Bu amaçla devrin sosyo-kültürel ortamına nüfuz edebilmek için öncelikle *Télémaque*'in çevrildiği dönemlerdeki tarihsel ve sosyal gelişmeler üzerinde durmak yararlı olacaktır. Her toplumun Batılılaşma reformları, çevirilerin matbu kitap olarak yayımlandığı tarihe göre kronolojik sırayla gözden geçirilecek; ayrıca ilk çeviriler, bu çevirilerden sorumlu kişilerin gerekçeleri ve genel olarak çevirilerin etkileri incelenecektir. Makalenin esas aldığı yaklaşımın dışında kalması itibarıyla kaynak dilden erek dile aktarım biçimleri ve uygulanan çeviri stratejileri üzerinde durulmayacaktır. Sonuç bölümü ise esere Türkçede, Arapçada ve Farsçada rağbet edilmesinde etkili olan sosyo-tarihsel dinamikler üzerinde durarak karşılaştırmalı bir değerlendirmeye ayrılacaktır.

⁶ Bilgelik tanrıçası Minerva olan Mentor, tam da bu nedenle bir din adamı olmakla beraber yaygın olarak "Aydınlanma çağının öncüsü/mübeşşir" olarak kabul edilen Fénelon'u (Schmitt-Maaß, Stockhorst ve Ahn, "Introduction" 16-17) çağrıştıır. Mentor'un, XIV. Louis'in torunu olan Burgonya dükünün hocası Fénelon'u temsil etmesi gibi, diğer anlatı kişilerinin de gerçek hayatla ilişkisinin dönemin Avrupalı okuyucuları tarafından merak edildiği ve bazı XVIII. yüzyıl yayıncılarının roman kişilerinin kimleri temsil ettiğini açıklamak üzere dipnotlara başvurduğu görülür (Sheriff 282-283). Bu açıklamalar, eserin sade bir roman olarak algılanmasının önüne geçen siyasetname niteliği ve biyografik geri planı dolayısıyla okuyucunun ilgisini daha fazla çekme amacıyla yapılmış olabilir.

⁷ Çalışmada kullanılan Fransızca satırları çevirme ve çalışmayla ilgili görüşlerini paylaşma inceliği gösteren Dr. Irvin Cemil Schick'e çok teşekkür ediyoruz. Bu vesileyle fikir ve önerileriyle çalışmaya katkı sunan Dr. Güliz Pamukoğlu'na ve yabancı kaynaklara erişim konusunda yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Gülnihal Ahter Yakacak'a da teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

⁸ Anlatıda ticaret yerine ziraatı destekleyen Fénelon'un lüks, savaş ve ticaret eleştirisinin felsefi geri planı hakkında bkz. Schuurman 179-199.

Télémaque'ın Türkçe Serüveni

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nde *Télémaque*'ın Türkçeye ilk çevirilerinin yapıldığı dönem olmasının yanında modern Türk edebiyatının ilk devri olarak kabul edilir. Ancak Osmanlı'da modernleşmenin siyasal ve sosyal tarihi çok daha eskidir. 1699'da Karlofça Antlaşması'nı ve 1718'de Pasarofça Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki askerî üstünlüğünü kaybetmesi ve ekonomik açıdan gerilemeye başlaması, ülke içinde birtakım ıslahatların yapılması lüzumunu doğurduğu gibi dış ülkelerle olan ilişkilerin gözden geçirilmesine, özellikle Batı'ya karşı ilginin daha ciddi boyutlara taşınmasına yol açmıştır. Yakın diplomatik ilişkilerin inşasına çalışıldığı bu dönemde, Batılı ülkelerin siyasal ve sosyal gelişmelerini ve ilerleme gösterdiği alanları takip edebilmek amacıyla elçiler ve konsololar görevlendirilmiştir. Fransız modası, dekorasyonu, mimarisi ve yaşam biçiminin tesirlerinin görülmeye başlandığı bu dönemde, matbaanın kurulması en önemli kültürel gelişmelerden biri olmuştur. Özellikle XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında orduda reformlara önem verilerek askerî okulların, tersanelerin kurulmasına ve modern tekniklere dayalı askerî eğitimin yaygınlaştırılmasına öncelik verilmiştir. Bunun yanında daimi sefirlikler oluşturulmuş, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, Tercüme Odası (1821) gibi kurumlar ihdas edilerek yabancı dil bilen memurların yetiştirilmesine çalışılmıştır (Uzunçarşılı 158-171; Berkes 35-72 ve 199-203; Tanpınar 55-86).

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti "*iktisadî, siyasî her türlü birlik esasını kaybederek dağılıp parçalanma yoluna girmiş*" (İnalçık 25) ve Devlet'in eski azameti, ayakta kalma mücadelesiyle yer değiştirmiştir. Çok uluslu yapısından dolayı Fransız Devrimi'nin tesirinde kalan Osmanlı Devleti, ülke içindeki muhtelif ayrılıkları önlemek ve Avrupa'ya "*modern bir rejim*" inşa edebileceğini göstermek (Lewis 106-107), bu yolla dış müdahalelerin önüne geçebilmek için bir "*garplulaşma hareketi*" olan Tanzimat fermanını (İnalçık 27-28), 3 Kasım 1839 yılında ilan etmiştir. Bu fermanla hükümdar, vatandaşın hem bireysel haklarının devlet tarafından korunacağını hem de hukuk açısından eşit kabul edileceğini bildirmiştir. Böylelikle resmî bir kimlik kazanan modernleşme çabaları, devletin en üst kurumlarından başlayarak toplumsal alana doğru genişlemiştir. Resmî, yarı resmî, özel gazetelerle kamuoyunun etkisini gösterdiği XIX. yüzyılda, özellikle yüzyılın ikinci yarısında, Batı müziği ve tiyatrosu ilgiyle takip edilmeye devam edilmiş ve Batılı türlerde çok sayıda edebiyat eseri üretilmiştir. Avrupa tarzı bir akademi

olarak kurulan *Encümen-i Dâniş* (1851) örneğinde olduğu gibi bilhassa eğitim ve çeviri faaliyetinde Avrupa / Fransız kültürünün yoğun etkisine girilmiştir.

Modernleşmenin kültürel alt yapısının oluşumunda edebî eserlerin çevirisi de rol oynamıştır.⁹ Türkçede Batı dilinden yapılan ilk şiir çevirilerinden biri -edebiyat tarihlerinde genellikle ilk olarak kabul edilen- Şinasi'nin (1826-1871) 1859 yılında yayımladığı *Tercüme-i Manzûme*'dir. Paris'te öğrenim gören ve edebiyatın modernleşmesinde öncü bir isim olan Şinasi, bu kitabında Racine, Lamartine, La Fontaine, Gilbert'in metinleri yanında *Télémaque*'tan iki cümleyi şiir olarak çevirmiştir (Şinasi, *Tercüme-i Manzûme*). Aynı yıl, bürokrat kimliğiyle öne çıkan Münif Efendi (1830-1910), *Muhâverat-ı Hikemiye* adlı eserinde Voltaire, Fontenelle'in yanında Fénelon'un eserlerinden seçtiği felsefi konuşmaların çevirisine yer vermiştir (Münif Efendi).¹⁰ Bu yılın çeviri tarihi açısından bir diğer önemli yanı *Télémaque*'ın Osmanlı Devleti'nin üst düzey bürokratlarından olan Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) tarafından çevrilmesidir. Uzun yıllar Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hizmetinde çalışmış olan Kâmil Paşa'nın Mısır'ın modernleşme sürecine yakından tanıklığı ve -sonradan damadı da olduğu- Kavalalı'nın teşvikiyle Fransızca'yı öğrenmesi (İnal 198), *Télémaque* çevirisini hazırlayan geri plan hakkında bir fikir verebilir. 1863 yılında Sultan Abdülaziz tarafından kısa bir süreliğine sadrazamlığa da getirilmiş ve bürokratlığı müddetince çoğunlukla kritik mevkilerde görev almış olan Kâmil Paşa'nın bu çevirisiyle, sadece iyi bir hükümdarın değil, Mentor temsilinde iyi bir devlet adamı yardımcısının niteliklerini de sunmak istediği düşünülebilir.

Télémaque'ın 1859'daki çevirisinin rika ile yazılmış ve 93 varaktan oluşan bir el yazma nüshası, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nafiz Paşa Koleksiyonu'nda (Demirbaş No: 850) *Telmak Ulis* adıyla kayıtlı bulunur.¹¹ Ayrıca eserin Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda (Demirbaş No: 06 Mil Yz. A 525) *Terceme-i Sergüzeşt-i Telemâk* adıyla nesih ile yazılmış ve 168 varaktan müteşekkil

⁹ Batı edebiyatından yapılan Türkçe ilk çevirilerin erek kültür dizgesindeki işlevleri hakkında bkz. Parker 31-43; Koç 351-381; Demircioğlu 179-202.

¹⁰ Münif Efendi'nin Fénelon'a duyduğu ilginin bir diğer nişanesi, 1862'de *Mecmûa-i Fünûn*'un üçüncü sayısında Kâmil Paşa'nın *Télémaque* çevirisine "Takrîz-i Tercüme-i Telemak" adıyla yaklaşık dört sayfalık bir takrîz yazması ve bu çevirinin bazı bölümlerini 1862-1863 yılları arasında "Mevadd-ı Hikemiyye-i Telemak" başlığıyla tefrika etmesidir. Halkın bilgi ve kültür seviyesini geliştirme yönündeki yayınlarıyla dikkat çeken *Mecmûa-i Fünûn*'un *Télémaque*'i tefrikası da yayın politikası çerçevesinde değerlendirilebilir. Derginin beş sayısında yayımlanan tefrikalar için bkz. Fénelon, "Mevadd-ı Hikemiyye-i Telemak".

¹¹ Bu yazmaya, Arzu Meral'in çalışmasından hareketle ulaşılmıştır (Meral, "The Ottoman Reception..." 215, 217).

bir el yazma nüshası daha vardır.¹² İlk Türkçe roman çevirilerinden biri olan eser,¹³ *Tercüme-i Telemâk* adıyla 6 Ağustos 1862'de Tâbhâne-i 'Âmire'de basılmıştır.¹⁴ Yusuf Kâmil Paşa'nın eserin önsözünde¹⁵ "*kitâb-ı hikmet-nisâb*" [hikmetli kitap] olarak övdüğü ve "*hülâsatü'l-meâl sûretinde*" [anlamın özünü vererek] çevirdiğini belirttiği (Fénelon, *Tercüme-i Telemâk* 2) *Télémaque*'a, Maarif Nazırı Kemal Efendi (1808-1886) tarih düşürmüştür. Kemal Efendi'nin eserin görünüşte bir hikâyenin anlatımı olarak görünmesine karşın anlayanı için hikmet içerdiğini belirtmesi,¹⁶ çevirinin alımlanmasında kurgusal unsurlardan ziyade toplumsal fayda düşüncesinin etkili olduğuna işaret eder.¹⁷ Ayrıca bu izahlar, Kâmil Paşa'nın çevirisinin basılmasının üç seneyi alması ve bu zaman zarfında el yazmasının Osmanlı salonlarında dolaşmasının (Mardin 241) gerisindeki muhtemel hassasiyetle de ilişkilendirilebilir. Zira söz konusu süreçte, çevirmenin eserin basılmasında kendisi açısından uygun bir konjonktür görmediği ve bu süreçte salonların /

¹² Nefti yeşil renkli meşin bir ciltle kaplı olan eser, yıldız çiçek şemseli, zencirekli olup 1b ve 2a yaldızlı cetvelle ve diğer varaklar da kırmızı mürekkepli cetvelle çizilmiştir. Kitabın kâğıt türü abadidir ve sayfa altlarında vasıllalar mevcuttur.

¹³ 1853'de, Daniel Defoe'nün *Robinson Crusoe* adlı eseri, Dimitrakis Çelebi tarafından *Robinson Krusos Hikâyesi* adıyla Yunan harfleriyle Türkçeye çevrilmiştir (Ayaydın Cebe 366). 1858'de, Eugène Sue'nün *Les Mystères de Paris* adlı romanı, *Parisin Sırları* başlığıyla Ermeni harfleriyle Türkçeye çevrilmiştir (Cankara 8). Bu bakımdan Yusuf Kâmil Paşa'nın *Télémaque* çevirisinin, 'ilk Türkçe roman' çevirisi olduğu ifadesi sorunlu olmakla beraber 'Arap harfleriyle Türkçe ilk roman çevirisi' ifadesi, eldeki bilgiler etrafında anlaşılır görünmektedir.

¹⁴ Çeviri, Gonca Gökalp Alpaslan tarafından *Tercüme-i Telemak* adıyla 2007 yılında Latin harfleriyle yayımlanmıştır.

¹⁵ Önsözlerin, modernleşme dönemi çeviri faaliyetindeki yerini kısaca belirtmek gerekir. Ayşe Banu Karadağ, "1860-1908 yılları arasında Batı dillerinden Türkçeye yapılan yaklaşık 500 roman çevirisinin 160'unda önsöz / sonsöz bulunduğunu" tespit etmiştir. Ona göre "Bu 160 eser incelendiğinde, üretilen çeviri metnin, hedeflenen erek okur kitlesinin temel özellikleri ve beklentileriyle nasıl ve ne derece örtüşebileceğine, çoğunlukla içinde bulunulan dönemin dinamikleriyle sürekli olarak evrilip çevrilen devingen bir 'medeniyet' algısıyla karar verildiği görülmüştür" (Karadağ 503). *Télémaque*'ın çevirilerine önsöz yazılmasında, eserin Batı edebiyatından ilk çeviri romanların başında gelmesinin etkisi aranabilir. Bu önsözlerde hikmet ve ahlak gibi evrensel konuların öne çıkarılması ise 'Batı medeniyetine' ait edebî bir ürünle karşılaşacak olan okuyucunun algısını yönlendirme stratejisi olarak okunabilir.

¹⁶ Beyitin aslı şu şekildedir: "Sûretâ nakl-i hikâyet görünür / Lakin erbâbına hikmet görünür" (Fénelon, *Tercüme-i Telemâk* 276).

¹⁷ *Télémaque*'ın Türkçedeki çevirisinin tesadüfi olmadığını belirten Metin Kayahan Özgül'e göre *Télémaque* "(...) batı medeniyeti dairesi hakkındaki meraklarını tatmin etmek isteyen aydın için birinci derecede önemli kaynaklardan istifade ile hazırlanmış bir müracaat eseri olma özelliğini taşır. Mademki Avrupa, eski Yunan medeniyetinin mirasçısı olarak 'on ikinci asr-ı hicri'nin kaderine hâkim olmaya başlamıştır; o hâlde, batının aynı kadim kaynaklarında Osmanlı Devleti'ne de yol gösterecek bir ümit ışığı bulunabilir" (Özgül 218). Bu tespit ve *Télémaque*'ın "belli bir fikrî-siyasî tercihin şuurlu ifadesi olarak" seçildiği görüşü (Özgül 196), eserin Türkçe çevirisindeki sosyo-kültürel geri plana işaret eder. Gonca Gökalp Alpaslan da Yusuf Kâmil Paşa'nın "yenileşen devlet politikası için bir öneriler zinciri niteliğinde" görülebilecek ve "ideal devlet" düzenini ele alan bu eseri seçmesinin tesadüfi olmadığını belirtir. Ona göre "Avrupa fikir ve edebiyat hayatında belirli bir etkiye sahip olan ve Tanzimat'a etki eden aydınlanma felsefesini destekleyen bir eser olan" *Télémaque* "bilinçli bir düşünüşle" seçilmiştir (Gökalp Alpaslan 19, 23).

toplumun nabzını ölçmüş olabileceği düşünülebilir. Bu bakımdan eserin hikemî yönünün öne çıkarılması, esere devrin eğitim bakanının tarih düşürmesi ve Maarif Eski Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın bir takriz¹⁸ yazması (Fénelon, *Tercüme-i Telemâk*, s.y.), eserin devlet matbaasında basılması, mevcut desteklerden istifade yanında çevirmene, -eserin özellikle siyasi içeriğinden dolayı¹⁹- gelebilecek tepkilere karşı tedbir olarak değerlendirilebilir.

Télémaque'ın ikinci baskısının Şinasi'nin Tasvîr-i Efkâr matbaasında 5 Şubat 1863 yılında basıldığı da belirtilmelidir. Matbuat alanında nüfuzlu bir isim olan Şinasi, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesindeki yazıda “*hâkimane*” ve memleketin adil idaresiyle alakalı kuralları içeren bir “*kânûn-ı hikmet*” [hikmet kanunu] olan kitabın yayımlanmasına katkı sunmaktan duyduğu iftiharını belirtmiştir (Şinasi, “Pây-i Taht” 1). Kâmil Paşa'nın son derece tasannu bir nesir diliyle çevirdiği *Télémaque*, dönemin Bursa valisi, aynı zamanda Paris'te tahsil görmüş ve Tercüme Odası'nda yıllarca çalışmış olan Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) tarafından daha sade ve anlaşılır olmak gayesiyle 1880'de *Telemâk Tercümesi* adıyla çevrilmiştir.²⁰ Vefik Paşa'nın çevirisinin önsözünde, kitabın “*mülkiyenin tasarrufları ve terakkileri yanında ahlakın güzelleştirilmesine dair tesirli nasihatler içerdiği*” (Fénelon, *Telemâk Tercümesi*, 3) üzerinde durması, romanı siyasi ve ahlaki açıdan yararlı bulduğu için çevirmeye değer bulduğunu gösterir.²¹ *Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse, suivies des Aventures d'Aristonoüs* adıyla yayımlanan romanın *Aristonous'un Maceraları* adlı kısmı ise gazeteci ve aynı zamanda eğitimci olan Faik Reşad (1851-1914) tarafından *Hikâye-i Aristonous* adıyla 1888'de çevrilmiştir.²² Faik Reşad, *Télémaque*'ın ilk çevirilerinde olduğu gibi, yazarın “*yine Télémaque vadisinde hikmet-i 'ameliye [pratik bilgi] ve fezâil-i ahlâkiyeyi [ahlaki faziletleri] musavvir*”

¹⁸ *Télémaque* çevirisiyle ilgili bazı başlıca çalışmalarda Sami Paşa'nın, eserin Şinasi tarafından yapılan ikinci baskısına takriz yazdığı bilgisiyle karşılaşılır (Özön 116; Özgül 199; Gökâlç Alpaslan 5). Ancak 9 Safer 1279 tarihli 276 sayfadan müteşekkil ilk baskıda (ulaşılan nüsha, Milli Kütüphane'de EHT 1955 A 422 numarayla kayıtlıdır), bu takrizin sayfa numarası verilmeksizin ilk iki sayfada yer aldığı görülür.

¹⁹ Yusuf Kâmil Paşa'nın çevirisinde “*Yunan mitolojisindeki çoktanrılı yapıyı yansıtan bölümleri*” çıkarması ve tanrıları / tanrıçaları “*peri*” gibi halk inançlarına dayalı bir dil ya da İslami terminoloji üzerinden aktarması, kültürel bir “*uyarlama*” olmakla birlikte bu stratejinin gerisinde devrin okuyucusu tarafından “*yadırganacağı*” endişesi de etkili olmuş olabilir (Gökâlç Alpaslan 13, 16-17).

²⁰ Vefik Paşa'nın çevirisi kitap olarak yayımlanmadan önce 1880 yılında Bursa'da yayımlanan *Hudavendigâr* gazetesinde tefrika edilmiştir (Akün 155).

²¹ Devrin önde gelen yazarlarından Namık Kemal'in (1840-1888) “*İntibâh Mukaddimesi*”nde *Télémaque* gibi hikâyelerden “*bir şey istifade etmek ise bir muntazam bahçede ders okumaya benzer*” sözleri, eserin takdir edilmesindeki saike işaret etmesi bakımından kayda değerdir (Namık Kemal 99). Eserin Ziya Paşa (1829-1880) tarafından ele geçmemiş bir çevirisinin olduğunun belirtilmesi (Ebüzziya Tevfik 261) de devrin ünlü yazarlarının eserle yakın bir diyalogu olduğunu ortaya koyar.

²² Çevirinin Latin harflere aktarımı, Bekir Ocak tarafından yapılmış olup “*Fenelon'un "Aristonous" Adlı Eserinin Mülâhhas Tercemesi ve Ahmed Faik Reşad Bey*” (2016) adıyla yayımlanmıştır.

ettiğine, dolayısıyla eserin bilgilendirici ve etik içeriğine dikkat çeker (Fénelon, *Hikâye-i Aristonous* 2).²³

Télémaque'ın çevirisinden önce İstanbul'da 'okunduğunu' da belirtmek gerekir. Eserin tanınmasında sefaretlerin, özellikle Fransız Sefarethanesinin payı vardır (Özgül 195-196). Bu etkiye örnek olarak Osmanlı Devleti'nin ilk daimi Paris elçisi olan Moralı es-Seyyid Ali Efendi'nin (1757-1809) *Télémaque* çevirisi gösterilebilir. Ali Efendi, görev yerine gitmeden önce Fransa'nın eski ve yeni elçileriyle çeşitli davetlerde bir araya gelmiş; Fransa'nın İstanbul elçisi Aubert Dubayet'den (1757-1797) umumi ve diplomasi adabı hususunda tavsiyeler almış, bunların tamamına uymuş ve *Télémaque*'ı tercüme ederek Fransızca'yı öğrenmiştir (Ahmet Refik 63-64). Eserin XVIII. yüzyıl İstanbul'unda okunduğunu gösteren bu anekdot, Ali Efendi'nin çevirisinin mevcut olmamasının kişisel dil öğreniminde kullanılmasıyla ilgili olduğunu düşündürür. Eserin bilinirliğinde Beyoğlu'ndaki gayrimüslim nüfusun da etkili olduğu belirtilmelidir (Strauss 49-50). 1840'ların sonlarında ve 1850'li yılların ortasında İstanbul'da bulunan Fransız oryantalist Abdolonyme Ubicini (1818-1884), Peralıların "*Fénelon'u, Télémaque'i yazdığı; Télémaque'i ise ellerine geçen ilk Fransızca kitap olduğu için tanıdığını*", onlar için *Télémaque*'ın "*tam anlamıyla klâsik kitap*" olduğunu ve Türkçe dâhil "*Doğu'nun bütün lehçelerine çevrildiğini*" ifade etmiştir (Ubicini 456-457). Dubayet ve Ubicini'nin tanıklıkları, her ne kadar *Télémaque*'ın Osmanlı'da gördüğü ilgiye ışık tutsa da Kâmil Paşa'nın çevirisinden önce dolaşımda olan Türkçe çevirinin kim tarafından yapılmış olduğu hâlâ belirsizliğini korur.

Télémaque'ın eğitim dili Fransızca olan yüksekokulların ve özellikle Mekteb-i Tıbbiye'nin "*bidâyet-i teşkilâtında*" ayrı bir ders olarak okutulması, (Kâmil Paşa'nın) çevirisinden önce gördüğü kurumsal ilgiyi de ortaya koyar (Rıza Tahsin 26; Özgül 196-197). *Télémaque* çevirisinin Türkçedeki etkileriye ilk çevirilerin kısa sürede yeni baskılarının yapılması yanında bazı bölümlerinin derlenerek müstakil olarak yayımlanması, adaptasyonlarının yazılması, metinlerarası referanslarda kullanılması, tiyatrodan oynanması, eski Yunan medeniyetine ilgi uyandırması,

²³ *Télémaque*'ın Osmanlı'daki gayrimüslim cemaatlerde Türkçeye çeviri serüveni de başlı başına bir araştırma konusudur. Örneğin eser, Yunan harfleriyle iki cilt olarak Pavlos İ. Misailidis tarafından *Sergüzeşt-i Telemak* adıyla 1887'de basılmıştır. Ermeni harfleriyle B. Z. Garabedian tarafından *Télémaque* adıyla 1894'de çevrilmiştir (Ayaydın Cebe 368). Günil Özlem Ayaydın Cebe, *Télémaque*'ın XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda Ermeni ve Yunan harfli çevirilerinin bir kez basılmış olmasını, eserin özgün dilinden okunması ve Ermenice ile Yunancaya çevrilmiş olmasıyla ilişkilendirir (Ayaydın Cebe 251). Şu hâlde eserin çevrilmesinde bu dilleri bilmeyen Osmanlı okuyucularını da eserle buluşturma düşüncesi etkili olmuş görünse de çevirmenlerin tercihinde ne gibi faktörleri esas aldığı araştırılmaya değerdir.

siyasi içeriğinin güncel tartışmaların parçası olması ve tanıtım, eleştiri yazılarına konu olması gibi gelişmeler üzerinden okunabilir (Özgül 199-241). Dolayısıyla *Télémaque*'ın orijinal nüshalarının yanı sıra çevirilerinin de Osmanlı'daki okuyucuları üzerinde bir tesir alanı oluşturduğu anlaşılır.

***Télémaque*'ın Arapça Serüveni**

Mısır'da siyasi gelişmelere paralel olarak modern Arap edebiyatının başlangıç tarihi, Napoléon Bonaparte'ın (1769-1821) Mısır'ı işgal ettiği 1798 yılı kabul edilir. Bu tarih, aynı zamanda dönemin Batı kültürünün temsilcisi konumundaki Fransa'nın siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda örnek alındığı 'Nahda' adı verilen Arap reformunun da başlangıcıdır (Zeydân 1167-1169).²⁴ Ancak 1798 tarihini, modern edebiyatın başlangıcı olarak değil, siyasal ve sosyal değişimlere bağlı olarak gelişen modernleşme sürecinin başlangıç tarihi olarak saymak yerinde olacaktır. Çünkü modernleşmenin Arap edebiyatında kendini hissettirmesi XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde mümkün olmuştur (Er 13). Mısır'ın toplumsal alandaki modernleşmesinin öncüsü olarak kabul edilen Napoléon, işgal ettiği Mısır'a beraberinde âlim ve sanatkârlardan oluşan bir grupta gelerek bilimsel kurumlar tesis etmiş ve tiyatro, gazete faaliyetleri gibi Fransız kültür unsurlarının Kahire'de yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuştur (Zeydân 1177-1178; Dayf 13; ed-Dusûki 15-16). Napoléon'un Mısır için yaptığı en önemli hizmetlerden biri de beraberinde Mısır'a Arapça, Yunanca ve Fransızca harflere ve teçhizata sahip bir matbaa getirmesidir (Sâbât 131). Her ne kadar bu matbaa, Fransızca gazeteler basmış olsa da (Er 15) Mısır modernleşmesi adına önemli bir gelişmedir. Arapça olarak faaliyet gösteren Bulak Matbaası ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849) döneminde 1821 yılında faaliyete girmiştir (Sâbât 146). Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali, Arap dünyasının Batı medeniyetiyle sosyal, kültürel anlamda direkt temasına zemin hazırlamış ve Batı kültürü merkezli bir değişimi ifade eden modernleşme başlamıştır.

Mısır'ın modernleşmesinde önemli rol oynayan bir diğer isim, Mısır'daki Fransız işgalini durdurmak üzere 1801 yılında Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen Mehmet Ali Paşa'dır. Mısır'daki işgale son veren Mehmet Ali Paşa, 1805 yılında Mısır'ın yönetimini ele geçirmiştir.²⁵ Oluşan güç boşluğundan

²⁴ Mısır ve Şam'da başlayan 'Nahda' süreci daha sonra diğer Arap ülkelerine yayılmıştır (Zeydân 1167-1169). Güç, kuvvet, yükseliş ve uyanış anlamlarına gelen 'nahda' sözcüğü (İbn Manzûr 307) reform, kalkınma anlamlarında da kullanılır.

²⁵ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği yenileşme hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ed-Dusûki 18-23.

faydalanarak kendi yönetiminde Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir devlet kurmayı amaçlamış; güçlü bir ordu oluşturmak için subay okulları açmış ve bu okullarda Avrupa askerî ilmini bilen Mısırlıların görev alması için Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya öğrenciler göndermiştir (Cleveland 76-77). Onun ordu alanında başlattığı reformlar, Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler aracılığıyla zamanla Mısır'ın sosyal ve kültürel hayatında da yankı bulmuş; Mısır, devletin merkezinden daha hızlı bir modernleşme sürecine girmiştir. Mısır'da askerî alanın dışında iktisadi ve zirai alanlarda da gerçekleştirilen reformlar, Mehmet Ali Paşa'nın hemen her alanda modern bir Mısır toplumu inşa etmek için çabaladığının göstergesidir.

Batı merkezli değişimin özelde de Fransız kültürünün Mısır toplumunun kültürel alanına nüfuz etmesinde çeviri faaliyetleri etkin bir rol oynamıştır. Mısır'da çeviri faaliyetleri, Fransız ordusunda çalışan Suriyeli Hristiyanlar ve Kıptiler; Mehmet Ali Paşa'nın yeni kurduğu okullarda çalışanlar; XIX. yüzyılın başında Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve 1835 yılında kurulan Medresetü'l-Elsün mezunlarından oluşan çevirmenler olmak üzere dört grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çevirmenler, yüzlerce çeviri yaparak modern Avrupalı terimlere ve kavramlara eşdeğer Arapça karşılıklar ortaya koymuştur. Bu çeviri faaliyetleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca eğitim kurumlarının bilimsel ve edebî yayınlarının yaygınlaşmasıyla artarak devam etmiştir (Meral, *Western Ideas Percolating...* 66-68). Mısır'da farklı amaçlar ve çeşitli gruplar tarafından yapılan çeviri faaliyetleri, Arap kültür ve düşünce dünyasında değişime ve dönüşüme yol açacak boyutta kendini hissettirmiştir.²⁶ Bu bağlamda devrin öne çıkan siyasal ve sosyal konularıyla ilgili yeni fikirleri içermesinden dolayı *Télémaque*'in Arapçaya çevrilen ilk romanlardan biri olması, dönemin düşünce iklimiyle yakından ilişkilendirilebilir. Ancak eserin Mısır'daki serüveninden önce İstanbul'daki bir Arapça çevirisine değinmek uygun olacaktır. Her ne kadar çalışmada, matbu kitap olarak çevirilerin tarihi ele alınsa da bu el yazması, *Télémaque*'in Arapçadaki serüveninin çok daha eski bir tarihe dayandığını gösterir.

²⁶ Nahda döneminin fikrî zeminini oluşturan, tiptan ziraata kadar çeşitli alanlarda, başta Fransızca olmak üzere Batı dillerinden Arapçaya aktarılan eserlerin listesi için bkz. el-İs 238-257.

Télémaque'ın Arapçadaki bilinen ilk serüveni İstanbul'da başlar. Eser, Halepli Hristiyan Arap İlyâs b. Ferec b. Dâhir el- Halebî tarafından 1812 tarihinde İstanbul'da çevrilmiştir.²⁷ Ubcini, İstanbul'dayken Rus elçiliğine bağlı olan Prens Viasimski'nin bir gün “*Calypsa teselli olamıyordu...*” şeklindeki ünlü başlangıcın, bir albüm sayfasına yapııştırılmış 17 yahut 18 dildeki çevirisini” kendisine gösterdiğini belirtmiştir. Bu diller “*Türkçe, Arapça, Farsça, Yunanca, Ermenice, Kürtçe, Gürcüce, Rusça, Tatarca, Eflâkça, Bulgarca, Arnavutça, Süryanice, Kildanice vesairedir*” (Ubcini 457). Muhtemelen Ubcini'nin gördüğü Arapça çeviri, İlyâs b. Ferec'e aittir. İlyâs b. Ferec, bu çevirinin önsözünde eserin manalarının çok olduğuna, “*sözün hakikatini*” ve “*hikmet kanunlarını*” içerdiğine dikkat çekmiştir. Ona göre bu eser, “*yaşlıların davranışlarının geliştirilmesi, gençlerin eğitilmesi, çocukların terbiye edilmesi için yeterlidir.*” Hükümdarlara ve yöneticilere faydalı olduğu gibi makamı, rütbesi ve hâli her ne olursa olsun tüm insanlar için de faydalı örnekler içerir. İlyâs b. Ferec, “*eserin Yunancaya, İtalyancaya, Ermeniceye ve Bulgarcaya çevrildiğini, her millette meşhur ve muteber olduğunu*” fark ettiği için Arapçaya çevirdiğini de sözlerine eklemiştir (Fénelon, *Kıssatu Tîlîmâk...* 1b-2a). Bu açıklamalar, İlyâs b. Ferec'in çevirisindeki saikleri gösterdiği gibi eserin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da popüler olduğuna da işaret eder.

Télémaque'ın Mısır'daki matbu kitap olarak serüveni ise Fransa'ya gönderilen ilk öğrenci kafilesinin imamı²⁸ ve Mısır modernleşmesinin fikir babalarından biri olarak kabul edilen Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (1801-1873) tarafından *Mevâkı'u'l-Eflâk fî Vekâ'îi Telîmâk* adıyla 1867'de manzum olarak çevirisinin yayımlanmasıyla başlamıştır. et-Tahtâvî, eserin önsözünde Sudan'daki görevi esnasında Fransızcadan başta *Télémaque* olmak üzere “*faydalı*” eserleri tercüme ettiğini ifade etmiştir (Fénelon, *Mevâkı'u'l-Eflâk...* 4). Yazarın bu söyleminden çeviride fayda işlevini öne çıkardığı görülür. Ayrıca *Télémaque*'i 1867 yılında kitap olarak

²⁷ Meral, *Télémaque*'ın İlyâs bin Ferec tarafından İstanbul'da 1812 yılında taslak hâlinde, 14 Haziran 1815 tarihinde de tam nüsha olarak Arapçaya tercüme edilmiş olabileceğini ve bu yazmanın tarafınca Fransız Milli Kütüphanesi'nde tespit edildiğini belirtmektedir (Meral, *Western Ideas Percolating...* 75). *Télémaque*'ın çeviri ilk yazma nüshalarından biri de Saint-Joseph Üniversitesi Kütüphanesi'nin Bibliothèque Orientale bölümünde yer almaktadır. Bu nüshanın Arapçaya tercümesi, Suriyeli zengin bir tüccar olan Bâsilî Fahr tarafından Mısır'da *Musâdafât Tîlîmâkus İbn Ülsah* adıyla 1815 yılında İtalyancadan yapılmıştır (Hill, “The Arabic Adventures of *Télémaque*...” 176-178; Moosa 6). İlyâs bin Ferec, “*eklemelere ve çıkarmalara*” rağmen metnin tamamını Arapçaya aktarmışken Bâsilî Fahr ise eserin yarısını Arapçaya tercüme etmiştir (Hill, “The Arabic Adventures of *Télémaque*...” 177).

²⁸ 1826-1831 yılları arasında Fransa'da kalan et-Tahtâvî, buradaki gözlemlerini *Tahlîsu'l-İbrîz fî Telhîsi Bâriz* (1834) adlı eserinde aktarmıştır. Bu kitabında, Condillac, Voltaire, Rousseau ve Montesquieu gibi Aydınlanma filozoflarının eserlerini okuduğunu belirtmiş (et-Tahtâvî 219-220) ve Fransız anayasasının 74 maddesine yer vermiştir (et-Tahtâvî 106-113). et-Tahtâvî'nin fikir dünyasının şekillenmesinde Fransa'da kaldığı sürenin, okuduğu ve tercüme ettiği Fransızca eserlerin derin bir tesiri vardır.

yayımlamış olsa da 1850-1854 yılları arasında Arapçaya çevirdiği anlaşılır. Eserin muhtevası ve çeviri tarihi, çevirinin I. Abbas'a yönelik eleştirilerin iletilmesinde bir araç işlevi üstlendiğini düşündürür ve yayımlanmasının gecikmesiyle siyasi ortamın uygun bulunmamasıyla izah edilebilir. Çünkü Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra yönetimi devralan I. Abbas (1812-1854), toplumun hemen her alanında başlatılan modernleşmeyi sekteye uğratmıştır. Kültür ve eğitim alanında yapılmış faaliyetleri durdurarak (Er 20) düşünce ve görüşlerini tasvip etmediği et-Tahtâvî'yi, Hartum'da bir okul inşa etmesi bahanesiyle Sudan'a göndermiştir (eş-Şeyyâl 48). et-Tahtâvî'nin *Télémaque*'i burada bulunduğu sırada tercüme etmesi ve eserin önsözünde Arap tarihinin 'Altın Çağı' olarak nitelendirilen Abbasi Dönemi halifelerinden er-Reşîd'i ve el-Me'mûn'u adil yöneticilere örnek olarak göstermesi (Fénelon, *Mevâkı'u'l-Eflâk...* 7), söz konusu eseri seçmesinin tesadüfi olmadığını ve eleştirel geri planını açıklayabilir. et-Tahtâvî, çevirisinin önsözünde, vatanı için en hayırlı olanı istediğini ve vatanına değer katmak için çalıştığını ve çevirisini de bu çaba çerçevesinde oluşturduğunu ifade etmiştir. Kendisi, bu tercümenin eğitim-öğretimde kullanılması ve hocaların başvuru yapabilecekleri güvenilir bir kaynak olacağı hususunda da temennilerde bulunmuştur. Çünkü eser, ona göre erdem ve fazilet sahibi yöneticilerin hâkimiyetleri boyunca bütün insanlığa bereket, hayır getirecek örnekler sunar. Ayrıca eserin Yusuf Kâmil Paşa tarafından Türkçeye "manaca" çevrildiğinden haberdar olduğuna, ancak yapılan çeviriyi görmediğine dikkat çeken et-Tahtâvî, söz konusu eserin yöneticilere ve devlet erkânından kişilere hediye olarak sunulmaya da layık olduğunu vurgulamıştır (Fénelon, *Mevâkı'u'l-Eflâk...* 4, 6). Eserin önsözünde yer alan bu ifadeler, *Télémaque*'in Arapçaya tercüme edilmesinin gerekçeleri olarak yorumlanabilir.

Fénelon'un *Télémaque* adlı eserinin Arap edebiyatındaki bir diğer çevirisi de Sa'dullâh b. İyd b. Şiblî b. Nâdir b. el-Bustânî tarafından *Rivâyetu Telîmâk* adıyla 1870 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. el-Bustânî çevirisinin önsözünde meşhur *Télémaque* adlı eseri, "manaca özetleyerek" çevirdiğini ve istifade etmek isteyenlerin beğenmesini ümit ettiğini ifade etmiştir. el-Bustânî'nin "Bu eserde geçen tanrılara ve diğer şahıslara ait isimler tarihe aittir. Karanlık ile aydınlığı karşılaştırmanın gereği olarak küfrü nakletmek imanı artırır. Kim küfrü naklediyorsa o, kâfir olarak nitelendirilmez." sözleri, tercüme ettiği eser dolayısıyla toplumun tepkisinden duyduğu çekimsizliği gösterir (Fénelon, *Rivâyetu Telîmâk* 4). *Télémaque*'in Arapçadaki çeviri serüveninde Lübnanlı şair Curcî Şâhîn 'Atıyye'nin (1883-1946) *Vaka'îi Telîmâk* (1885) adıyla Beyrut'ta yaptığı çeviriyi de zikretmek gerekir (Ba'âlî 52; Meral, *Western Ideas Percolating...* 78).

Télémaque, müstakil çevirilerinin yayımlanmasının yanı sıra Nahda hareketinin öncü isimlerinden kabul edilen Halil Hürî'nin (1836-1907) ve Ahmet Fâris eş-Şidyâk'ın (1804-1887) çıkardığı gazetelerde farklı tarihlerde tefrika edilmiştir. et-Tahtâvi'nin *Télémaque* tercümesi, 1861-1867 yılları arasında Halil Hürî tarafından yayıma hazırlanan *Hadîkatu'l-Ahbâr* adlı gazetede tefrika edilmiştir (Bawardî 179-181). el-Bustânî tarafından yapılan *Télémaque* tercümesi ise eş-Şidyâk'ın 1862 yılında haftalık olarak İstanbul'da çıkarmaya başladığı *el-Cevâ'ib* adlı gazetede 1884 yılında okuyucusuyla buluşmuştur (Strauss 50, 71). *Télémaque*'in ilk el yazma çeviri nüshaları ve Halil Hürî ile eş-Şidyâk tarafından yapılan tefrikaları, eserin aktarılmasında Suriyeli ve Lübnanlı Hristiyan göçmenlerin etkisini gösterir. Nitekim bu göçmenler, Nahda hareketinde özellikle de Mısır'daki reformlarda Batı dillerinden yaptıkları çevirilerle dönemin fikir ve düşünce hayatının zenginleşmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. *Télémaque*'in bir adaptasyonu da Vadi' el-Hürî tarafından manzum olarak 1912 yılında Beyrut'ta *Rivâyetu Telîmâk* adıyla yayımlanmıştır (Ba'alî 52; Moosa 6, 392; Meral, *Western Ideas Percolating...* 78).²⁹ *Télémaque*'in Arap edebiyatında farklı tarihlerde manzum ve mensur çevirilerinin, adaptasyonlarının yapılması ve tiyatroya uyarlanması (Hill, "The Arabic Adventures of *Télémaque*..." 174), Arap edebiyatının modernleşme döneminde etkili bir eser olduğuna işaret eder.

***Télémaque*'in Farsça Serüveni**

İran'da Batılılaşma hareketleri ilk emarelerini Kaçarlar döneminde göstermiştir. 1789 yılında Fransız İhtilali gerçekleştiğinde Kaçarların kurucusu olan Âkâ Muhammad Han Kâçâr (1741-1797) tahta oturalı on yıl olmuştu. Avrupa'ya olan coğrafi konumu sebebiyle İran'ın Fransız İhtilali'nin doğurduğu sonuçlardan etkilenmesi zaman almıştır. Fakat Sanayi Devrimi'nin gerektirdiği ham madde arayışları, İran'ı Batılı ülkelerin gözünde paha biçilmez topraklar hâline getirmiştir (Kantar 41). İngiltere, Fransa ve Rusya, İran'ın zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarını paylaşmada rekabete girmiştir. İran'ın sömürgeleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde süregiden askerî ve siyasi mücadeleler, toplumsal ve ekonomik birçok sorunu da beraberinde getirmiştir.

²⁹ Beyrut merkezli *Hadîkatu'l-Ahbâr* gazetesinin ikinci imtiyaz sahibi olan Vadi' el-Hürî, bu adaptasyonunda, Osmanlı bürokratlarından, gazeteci yazar Süleyman el-Bustânî'nin (1856-1925) 1904 yılında Mısır'da Homeros'un *İlyâzetu Hümîrûs* adıyla yaptığı *İlyada* çevirisini örnek almıştır (Sarkîs 850). Süleyman el-Bustânî'nin bu çevirisinin Arap edebiyatında ilgiyle karşılanması ve Vadi' el-Hürî tarafından örnek alınması, Arap kültüründe eski Yunan edebiyatına gösterilen ilginin nişaneleri olarak okunabilir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İran'ın egemenliğini yeniden kurma çabası, Batılı anlamda ilk ıslahatların orduda gerçekleştirilmesini gerekli kılmıştır. İlk aşamada İranlı askerî öğrencilerin Avrupa ülkelerine gönderilip bilim ve teknik alanında gelişme kaydetmeleri, modern savaş teknikleri ve Batılı bir dil öğrenmeleri gündeme gelmiştir. Askerî öğrencilerle başlayan Avrupa'da eğitim görme, bu yolla oradaki kültürü ve gelişmeleri yakından tecrübe etme fikri, halk arasında da kabul görmüş ve aileler, çocuklarını eğitim-öğretim için Avrupa'ya göndermiştir (Karadeniz 123-124). Bu öğrenciler, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı kültürünün, özellikle Fransa üzerinden, İran'a taşınmasında etkili olmuştur. Ancak İran modernleşmesinin sadece Batı merkezli ya da Fransa odaklı olmadığını da belirtmek gerekir. Çünkü İran, modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'ndeki siyasi, kültürel ve edebî yenilikleri de örnek almıştır. Özellikle İran'dan İstanbul'a giden meşrutiyet yanlısı aydınlar, İstanbul'daki yenileşme hareketlerini yakından takip ederek meşrutiyet dönemi siyasi gelişmelerin İran'a aktarılmasında rol oynamıştır.

XIX. yüzyılda saltanatının ilk dönemlerinde İran'ın Batı merkezli modernleşmesini destekleyen Nâsıruddin Şah Kâçâr (1831-1896) zamanında önemli sosyo-kültürel yenilikler kaydedilmiştir. Fransızcaya kısmen aşina olan Nâsıruddin Şah, 1873, 1877 ve 1889 yıllarında Avrupa'ya gerçekleştirdiği üç ayrı seyahat ile Batı kültürünü yakından tanıma fırsatı elde etmiştir. Bu dönemde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batılı fikirlerle birlikte matbaa tekniğini de öğrenerek ülkelere dönmüştür. Batı dillerinden ilmi ve edebî ilk çeviriler, bu kişiler tarafından yapılmıştır. Ayrıca ilk olarak sarayda başlatılan gazetecilik faaliyeti de bu dönemde umuma yayılmıştır. Vezir Emir-i Kebir'in gayretleriyle açılan Dârulfunûn bir eğitim kurumu olduğu kadar çeviri faaliyetlerinin de merkezi hâline gelmiştir. Emir-i Kebir'in çeşitli Avrupa ülkelerinden davet ettiği ilim insanları, Dârulfunûn'da okutulan derslerin kitaplarını hem telif etmiş hem de çevirilerini yapmıştır. Dârulfunûn'da eğitim alan ve yabancı dil bilgisi gelişen öğrenciler ise bu çeviri faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu çeviriler, Dârulfunûn bünyesinde bulunan matbaada taş baskı olarak basılmıştır.³⁰ Sistemli bir şekilde ilerleyen çeviri hareketleri, zamanla kurumla bağlantısı olmayan kişilerin de bireysel çabalarıyla devam etmiş ve edebî çevirileri de içine alacak şekilde genişlemiştir (Âryenpûr 227-228, 259-260).

³⁰ Bu matbaadaki telif ve tercüme eserlerin listesi için bkz. Browne 157-165.

Batı edebiyatından çeviri faaliyetlerinin yaygınlaştığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fransızcadan yapılan ilk edebî çevirilerden biri *Télémaque* olmuştur. Eser, bu dönemde farklı kişiler tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Ancak eserin XVIII. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen tamamlanmamış bir çevirisi vardır. İran Millî Kütüphanesi'nde el yazması olarak bulunan eser, *Télémaque*'ın Farsçadaki çeviri serüveninin çok daha eski olduğunu gösterir (Meral, *Western Ideas Percolating...* 79). *Télémaque*'ın matbu kitap olarak Farsça ilk çevirileri ise İran ve Osmanlı'da art arda karşımıza çıkar. Bu bağlamda eserin ilk çevirmenlerinden biri, Avrupa'ya gönderilen ilk öğrencilerden olan ve Paris Saint-Cyr Askerî Okulu'nda öğrenim gören Mirzâ 'Alî Han Nâzımu'l-'Ulûm'dur (1849-1898). Nâsiruddîn Şah'ın özel isteği üzerine 1886 yılında yapılan bu çeviri, Dârulfunûn bünyesindeki matbaada nesta'lik hat ile taş baskı olarak basılmıştır. Tahran Millî Kütüphanesi'nde *Sergüzeşt-i Telemâk* adıyla kaydolan ve çevirmen tarafından önsöz eklenen bu çeviride, okuyucunun ilgisini daha fazla çekmesi arzu edilen bazı ifadeler, daha büyük punto ile basılmıştır (Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzet-i Meşrûtiyet-i İrân* 56; Reisniyâ 545; Mutemedî 121; Tûsî 294). Nâzımu'l-'Ulûm, çevirisine eklediği önsözünde, okuyucularına okumada kolaylık sağlamak için eserin kurgusuna kaynaklık eden Homeros'un *Odysssea* destanından bahsetmiş ve *Télémaque*'ın kısa bir özetini eklemiştir. Eserin çeviri bölümünde ise Nâzımu'l-'Ulûm'un çoğu yerde seciyeli ve kafiyeli bir dil kullandığına ve çevirinin mensur şiir özellikleri taşıdığına dikkat çekilir (Tûsî 295-299).

Télémaque'ın bir diğer Farsça çevirisi, İran'da hem bir entelektüel hem önemli bir siyasi figür olan Mirzâ Âkâ Han Kirmânî (1854-1896) tarafından 1896 yılında yapılmıştır. Tahran Millî Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde bulunan yüz yetmiş beş sayfalık bu tamamlanmamış çeviri eser, Kirmânî'nin Trabzon'da sürgündeyken yaptığı *Télémaque* çevirisidir (Âdemiyet, *Endişehâ-yi Mirzâ Âkâ Hân Kirmânî* 67; Reisniyâ 544). Meşrutiyet taraftarı olan Kirmânî, İran'da yaşadığı sorunlar üzerine İstanbul'a gelerek dönemin önemli Farsça gazetelerinden *Ahter*'de ³¹ yazılar yazmaya başlamıştır ve siyasi muhalefetini sürdürmüştür. Nâsiruddîn Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine suikastla bağlantılı olduğu düşünülerek Osmanlı Devleti'nden iadesi istenmiştir. Bunun üzerine Kirmânî, iki arkadaşı ile birlikte Trabzon'a sürgün edilerek bu şehir üzerinden

³¹ Büyükelçi Mirzâ Muhsin Han Muinü'l-mülk'ün desteğiyle, dolayısıyla devletin himayesiyle, İstanbul'da yayın hayatına başlayan *Ahter* gazetesi, 13 Ocak 1876-4 Ağustos 1896 tarihleri arasında yirmi yıl süreyle yayın yapmıştır. Meşrutiyet başta olmak üzere Osmanlı'daki siyasi hareketlilikleri, fikrî ve edebî gelişmeleri İran halkına aktarmada önemli bir rol üstlenmiştir. Nâsiruddîn Şah'ın İngilizlere verdiği bütün imtiyazını ağır bir şekilde eleştiren Mirzâ Âkâ Hân Kirmânî'nin yazısı üzerine gazetenin İran'a girişi yasaklanmıştır (Kurtuluş, "Ahter" 56-57).

Tebriz'e ulaştırılmıştır (Ahmed-i Kisrevî 136; Kurtuluş, "Âkâ Hân-ı Kirmânî" 59). Kirmânî'nin politik ve muhalif içeriği olan *Télémaque*'i sürgünde bulunduğu sırada çevirmesi, çeviri tercihini son derece manidar kılar. Kirmânî, eserin önsözünde; "Devrin olayları ve zamanın felaketleri beni bu eseri tamamlamaktan alıkoydu. Fırsat bulabildiğim ve zaman yaratabildiğim her an, onun bölümlerinden birinin çevirisi ile meşgul oldum." şeklinde bir açıklama yapmış ve eserini yakın dostu Münif Mehmet Paşa'ya ithaf etmiştir (Âdemiyet, *Endîşehâ-yi Mirzâ Âkâ Hân Kirmânî* 67). Dolayısıyla bir mesaj niteliğinde olan çevirinin, Kirmânî'nin idam edilmesi üzerine yarım kalmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada *Télémaque*'in, eşitlik-özgürlük-adalet söylemini şiar edinen meşrutiyet taraftarı yazarların elinde bir meşaleye dönüştüğü görülür.

Télémaque'ın Farsça çeviri serüveniyle ilgili olarak İran dışında yapılmış bir çeviriden de bahsetmek gerekir. Bu çeviri, 1873-1891 yılları arasında on sekiz yıl boyunca İstanbul'da İran büyükelçiliği görevini yürüten Mirzâ Muhsin Han Muînü'l-mülk (1819-1899) tarafından yapılmıştır. Büyükelçi Muînü'l-mülk'ün bu çevirisi, *Ahter* gazetesinde 1 Temmuz 1879-11 Ekim 1880 tarihleri arasında "Tercüme-i Hikâyet-i Telemâk" başlığıyla tefrika olarak yayımlanmıştır. Tefrika tarihine dikkat edildiğinde Muînü'l-mülk'ün çeviriyi, Nâzımu'l-Ulûm ve Kirmânî'den çok daha önce yaptığı görülür (Reisniyâ 243, 254-255; Strauss 50). *Télémaque*'ın bu çevirisinin gazetede tefrika hâlinde yayımlanacak olmasının önemine ve gerekliliğine dair *Ahter* gazetesinde bir de açıklama yer almıştır. Buna göre eserin birçok dile çevirisinin yapıldığı, toplumun bütün sınıfları için faydalı olduğu, ilmi ve insani ilişkiler açısından önem arz ettiği, okuyucusunun mutlak fayda sağlayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca Büyükelçi Muînü'l-mülk'ün izniyle çevirinin *Ahter* gazetesi matbaasında kitap olarak basılıp gazeteyle birlikte abonelere gönderileceği bilgisi de yer alır ("Tercüme-i Hikâyet-i Telemâk" 211).³² İran dışında Farsça yayın yapan ilk gazetelerden biri olan *Ahter* gazetesinin İstanbul, Fransa, İran, Irak, Kafkaslar, Rusya, Beyrut ve Hindistan gibi geniş bir coğrafyada okunduğu göz önüne alındığında *Télémaque* çevirisinin *Ahter* gazetesi aracılığıyla çok geniş bir kitleye ulaştığını söylemek mümkündür.

³² Söz konusu bilgi şu şekilde verilir: "Bu kıymetli gazetede tefrika etmek için, mütalaa edilmesi toplumun her sınıf ve tabakası için faydalı olan, batıda ve kuzeyde muhtelif dillere çevirisi yapılan ünlü *Télémaque* romanının tercümesini seçtik. Bu tercümenin özelliği, Devlet-i Âliyye-yi Osmâniyye'nin günümüzdeki İran sefiri olan şerefli ve ulu cenâb-ı âli Hacı Muhsin Han Muînü'l-mülk'ün kaleminden çıkmış olmasıdır. Hazretleri, bu kıymetli tercümenin yakın zamanda nesta'lik hat ile kitap şeklinde ayrı basılarak gazete nüshası ile birlikte okuyuculara gönderilmesini kararlaştırdı. Dikkatle bakıldığında roman, medeniyet ilmi ve beşerî münasebetler açısından önemlidir ve bu nedenle ne kadar çok sayıda olursa, onu okuyan kişi sayısı o nispette çok olacaktır. Bunun için Hazret-i Sefir'in emri ve izniyle basımı yapılacak ve biz de tercüme-yi gazetede tefrika edeceğiz."

Télémaque'ın Meşrutiyet dönemi İran edebiyatında en görünür etkisinden ilki Meşrutiyet taraftarı bir yazar olan Hâcî Zeynülâbidîn-i Merâgai'nin (1839-1910) aynı zamanda edebiyat tarihlerinde Batılı tarzda yazılmış ilk roman olarak kabul edilen *Seyâhatnâme-yi İbrâhim Bey yâ Belâ-yi Ta'asub-i U* (1895) adlı eseridir. Seyahatname türünü de çağrıştıran eser, *Télémaque*'ta olduğu gibi Batılı tarzda bir pedagojik roman olma özelliği taşır (Meisami 52). Bir diğeri ise İran dışında meşrutiyet yanlısı faaliyetlerini sürdüren 'Abdurrahim Tâlibof'un (1834-1911) *Kitâb-ı Ahmed (Sefîne-i Tâlibî)* (1893) adlı eseridir. Bu eserler, İran'ın meşrutiyet inkılabında etkili olan başlıca yapıtlardan olup, haiz olduğu önem, Fransız Devrimi'nin fikrî geri planında rol oynayan Jean Jacques Rousseau'nun eserlerine eş değer tutulur (Âbidînî 24; İşimtekin 69). İran toplumunun siyasi uyanışında büyük bir rolü olan bu iki eser, "farazi diyaloglar" biçiminde yazılmıştır. İran'ın geri kalmış olduğu ekonomi ve eğitim gibi alanların reformlarla ıslah edilmesi gerekliliği, devlet yöneticilerinin yetkilerinin sınırlandırılması ve ülkede bağımsızlığın korunması için meşruti yönetime geçilmesi gibi konulara yer verir (Zerinebaf 214). Merâgai'nin eserindeki İbrahim Bey ve Yusuf Amca ile Tâlibof'un eserindeki Ahmet ve babasının diyalogları çoğu zaman *Télémaque* ve Mentor arasındaki konuşmaları hatırlatır ve kimi yerde özdeşleşir. Bu uyarlamalar, eserin edebî alanda uyandırdığı yankının anlaşılması adına önemlidir.³³ Diğer yandan *Télémaque* çevirisini talep eden Nâsiruddîn Şah'ın istibdat tarzı yönetimi benimsemesinden sonra, çevirinin eldeki tüm nüshalarını toplattırıp, çürümesi ve kimsenin eline geçmemesi için, toprağa gömdürmesi (Zuhrî)³⁴, eserin siyasi otoriteyi rahatsız edici / sarsıcı bir etkiye sahip olduğunu gösterir.

³³ Merâgai'nin, Nâsiruddîn Şah'ın tahtta olduğu 1895'te, eserinin Mısır'da basılan ilk cildinde adını gizlemesi, 1897'de tamamladığı üçüncü cildi, o dönem tahtta olan Muhammed Ali Şah'tan çekindiği için 1900 yılında bastırması (İşimtekin 61) ve Tâlibof'un Tiflis ve İstanbul gibi şehirlerde muhalefetini sürdürmesi, İran'ın meşrutiyet yanlılarına karşı tutumuyla ilgilidir.

³⁴ Nâsiruddîn Şah'ın Avrupa'ya gerçekleştirdiği üç ayrı seyahatin İran üzerinde olumlu olduğu kadar olumsuz etkileri de olmuştur. Şâh, bu seyahatlerin masraflarını karşılamak için İngiltere'den borç almış ve bu borca karşılık olarak İran'ın elli yıllık tütün üretim imtiyazını 1891'de İngiliz Talbot şirketine vermiştir. Bu durum ülkede infiale sebep olmuştur. Öyle ki ulema sınıfı ilk defa bu olay üzerine siyasete karışmış ve tütünün haram olduğuna dair fetvalar vererek bazı büyük şehirlerde ayaklanmaların öncüsü olmuştur (Soofizadeh 288). Baskılar sonucu her ne kadar tütün imtiyazı 1893'de iptal edilse de İran yüklü miktarda borç altına girmiş ve ülkede ekonomik buhran baş göstermiştir. Meşrutiyetin ilanına giden bu yolda ülke içindeki ayaklanmaları bastırmak ve Batı ülkelerinin müdahalelerinin önüne geçmek için Nâsiruddîn Şâh, yönetim anlayışında bir değişikliğe gitmiştir. Ülkenin Batı'ya dönük yüzü olarak tercüme faaliyetlerini başlatan ve destekleyen Şâh'ın sonradan *Télémaque* gibi bir eseri tehlike olarak görüp toplatması, yönetim anlayışındaki bu değişikliğin bir sonucudur.

Karşılaştırma ve Sonuç

Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda modernleşmenin Fransa etkisinde yaşanması, Fransızca'yı ortak dillerden biri kılmıştır. Fransa, sadece ihtilalin etkileriyle bu toplumlarda rol oynamamış, modernleşme döneminde benimsenen gelişme ve değişimlerde model alınmıştır. Bu durum edebiyata da sirayet ederek özellikle ilk çeviri eserlerin Fransızcadan yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda çevrilen ilk romanların başında, *Télémaque* gibi, Fransızca bir eserin gelmesi tesadüfi değildir. *Télémaque*; Türkçede, Arapçada ve Farsçada tamamlanmış ya da yarım/eksik olarak yaklaşık bir asır sonra çevrilmiştir. Türkçedeki çeviri(ler) hâlen ele geçmemiş olup Arapça ve Farsçadaki kimi çeviriler mevcuttur. Eserin matbu kitap olarak çevirisinin yayımlanması ise yüz elli yıldan daha fazla bir zamanı almıştır. Bu sürecin askerî, siyasi, hukuki, ekonomik, eğitim gibi çeşitli kamusal alanları kapsayan reformlara ve dil okullarının, tercüme odalarının kurulması, yurt dışına öğrenci gönderilmesi gibi kültürel hareketliliklerin sıklaştığı dönemlere denk gelmesi ise eserin çevirisindeki sosyal geri planı belirlemiştir. *Télémaque*'ın Türkçe çevirmenlerinden Ahmet Vefik Paşa, Farsça çevirmenlerinden Mîrzâ 'Alî Han Nâzımu'l-'Ulûm ve Arapça çevirmenlerinden Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî, Paris'te tahsil görmüştür. Bu deneyim, çevirmenler için eserin Fransa başta olmak üzere Avrupa'da 'klasik' bir yapıt hâline geldiğinin birincil tanıklığını getirmiş olabilir. Ayrıca, eserin çeviri tarihinden bağımsız olarak, Vefik Paşa'nın ve Nâzımu'l-'Ulûm'un mesleki geçmişlerinde Tercüme Odası'nın bulunması ve et-Tahtâvî'nin Medresetu'l-Elsûn'un idarecisi olması; Batılılaşma döneminin edebiyat alanındaki ilk çevirmenlerinin, aynı zamanda devletin resmî çeviri kurumlarında görev aldığını ve çeviriyle profesyonel anlamda ilgilendiğini gösterir. Ayrıca et-Tahtâvî'nin ve eserin Farsça çevirmenlerinden Mîrzâ Muhsin Han Muînü'l-mülk'ün ve Mîrzâ Âkâ Han Kirmânî'nin matbuat alanındaki faaliyetleri, dönemin basın alanındaki gelişmeleriyle birlikte değerlendirilebilir.

Télémaque'ın Osmanlı, Mısır ve İran toplumundaki çeviri serüveninde sadece ve doğrudan Batı (bilhassa Fransa) ile etkileşimin rol oynamadığını da belirtmek gerekir. Entelektüel ve siyasi temasların ve diller arası etkileşimin yüzyıllardır yoğun olduğu coğrafi konumların da modernleşmeye dayalı ortak bir ilginin oluşumunda etkisi vardır. Osmanlı Devleti'nde Arapça ve Farsçanın bilim ve edebiyat dili olarak kullanılması, Mısır'ın XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olması, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi, askeri ve kültürel ilişkilerin yoğunluğu, Türk, Arap ve Fars kültürleri arasındaki etkileşimin

sürekliliğinde önemli olmuştur. İran'ın Batılılaşmaya ve meşrutiyete dayalı reformlarında Osmanlı Devleti'ni de örnek alması ve Mısır'ın özerkleşmesine rağmen İstanbul ile Kahire arasındaki ilişkilerin sürekliliği, ortak kültürel örüntülerin pekişmesinde rol oynamıştır. Bu bakımdan *Télémaque* odağında kültürlerarası etkileşimlerin / iletişimlerin göstergesi olarak eserin Türkçe çevirmeni Yusuf Kâmil Paşa'nın Fransızca öğrenmesinde bir dönem hizmetinde çalıştığı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın etkisi, Kavalalı'nın reformları neticesi Fransa'ya gönderilen et-Tahtâvî'nin çevirisinde Kâmil Paşa'dan bahsi, ilk Farsça çevirilerin Osmanlı'daki İranlı aydınlar tarafından da yapılması örnek verilebilir. Yine eserin Farsça çevirmenlerinden Kirmânî'nin çevirisini, Kâmil Paşa'nın *Télémaque* çevirisine takriz yazan ve çevirilerinden bir kısmını tefrika eden Münif Mehmet Paşa'ya ithafı hatırlandığında, *Télémaque*'ı da içine alan entelektüel ilişkilerin yakınlığı dikkat çeker.

Kültürlerarası diyalogun canlılığında ve çevirilerin geniş bir coğrafyada alınılmasında *Télémaque*'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yayımlanan Türkçe, Farsça ve Arapça süreli yayınlardaki çevirilerinin de etkisi rol oynamıştır. Kâmil Paşa'nın çevirisinin bir kısmı *Mecmûa-i Fünûn*'da (1862-1863) ve el-Bustânî'nin çevirisi *el-Cevâ'ib*'de (1884) tefrika edilmiş, Muînulmulk'ün Farsça çevirisi de *Ahter* gazetesinde tefrika hâlinde (1879-1889) yayımlanmıştır. İstanbul dışındaki tefrikalara örnek olarak ise et-Tahtâvî'nin çevirisinin kitap olarak yayımlanmadan önce Beyrut'ta *Hadîkatu'l-Ahbâr*'da 1861-1867 yılları arasında tefrika edilmesi ve Vefik Paşa'nın çevirisinin kitap olarak basılmadan önce Bursa'da *Hudavendigâr* gazetesinde 1880 yılında tefrika edilmesi örnek olarak verilebilir. Gazetede bu yayınların, alım gücü ve erişim itibarıyla, eserin daha fazla kişiye ulaşmasında ve tanınmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu tefrika yayınların ve *Télémaque*'ın aynı dönemde farklı kişiler tarafından çevrilmesinin yanı sıra tiyatroya uyarlanması ve üç dilde de adaptasyonlarının yazılması, eserin Müslüman Doğu coğrafyasında rağbet gördüğünü ortaya koyar.

Télémaque'ın dönemin revaçta olan politik ve etik fikirlerini içerdiği için Batılılaşma dönemi Türk, Arap ve Fars edebiyatında bir 'başyapıt' özelliği kazandığı söylenebilir. Dönemsel siyasi kaygılar ve ideal devlet arayışı, *Télémaque*'ın erek kültürlerde niçin son derece ikna edici bulunduğunu ve neden çevrilen ilk romanlar arasında yer aldığını açıklamaya yardımcı olabilir. Fénelon'un ideal hükümdarı, bir hükümdar adayının kişiliği aracılığıyla temsil etme girişimi, Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda benimsenecek idari gündemler konusunda önemli fikirler sunar.

Télémaque'ın çevirisinin olduğu dönemde, Osmanlı Devleti ve Kaçar Devleti'nin sonradan meşrutiyete de uzanacak olan siyasi reformlarının hız kazanması ve Mısır'ın merkezden ayrı olarak siyasi açıdan yapılanma çabası, devrin ideal devlet / yönetim sistemi arayışları konusunda bir izlenim verebilir. Eserin bilinen ilk matbu kitap çevirisinin Türkçede bürokrat, Arapçada âlim-eğitimci, Farsçada öğretmen-çevirmen biri tarafından yapıldığı göz önüne alındığında, hitap kitlesinin çeşitliliği üzerinden yenileşmelerin belli bir kolektif bilincin arzusu olduğu da söylenebilir. Bu çevirilerin kamu hizmetinde çalışan kişiler tarafından yapılması, devletin ödevi ve vatandaşın sorumluluğu gibi fikirlerin yayılımına ilişkin belirli bir farkındalığı ortaya koyar. Eserdeki siyasi görüşler, özellikle mutlakiyetçi rejimlerin liyakat sorunları ve hukukun üstünlüğünün önemi üzerinde durulması itibarıyla, çevrildiği dönemler için oldukça radikal ve eleştirel fikirleri ihtiva eder. Tam da bu nedenle eser, İran toplumu için meşrutiyet taraftarlarının elinde sembolik bir hüviyet kazanır. Bu bakımdan eserin, -Şah'ın talebi sonucu çevrilmiş olmasına rağmen istibdat döneminin bir sonucu olarak- İran'da sansüre uğraması, Türkçede ve Arapçada ise çeviri ve basım tarihi arasında farklılık olması hayli dikkat çekici bir noktadır. Muhtemelen eserin evrensel temaları ve Doğu edebiyatında kadim bir tür olan siyasetname özelliği göstermesi, çevirmenlerin kendilerine yahut çevirilere gelebilecek olumsuz tepkileri göz ardı etmesini kolaylaştırmıştır. Ancak yine de Batı edebiyatından yapılan bu ilk çevirilerin serüveni, birtakım baskılar ve çekinceler ile iç içe geçmiş görünür.

Modernleşme döneminde Osmanlı, Mısır ve İran toplumunda askerî, iktisadi yeniliklere ve eğitimin yaygınlaştırılmasına öncelik verildiği düşünüldüğünde *Télémaque*'ın vatandaşlık vazifelerine odaklanması da çevirisini belirleyen önemli bir husus olabilir. Eser; bilgelik, ilim, akıl, deneyim, vatan sevgisi, maarif, hak, adalet, ödev, hoşgörü gibi evrensel kavramları ve değerleri merkezine alır. Bu evrensel mefhumlar etrafında inşa edilen *ideal vatandaş* imgesi, eserin Aydınlanma felsefesinin de tesirinde kalan erek kültürlerdeki işlevini ve dolayısıyla çevirmenin tercihini belirlemiş olabilir. Ayrıca roman dürüstlük, çalışkanlık, dindarlık, kanaatkârlık, sadelik, cesaretli olma, misafirperverlik, beceriklilik, alçakgönüllülük, cömertlik, affedicilik, sadakat gibi *ideal insanın* sahip olması gereken evrensel değerleri de içerir. Yerel kültürel değerlerle örtüşebilecek bu içerik unsurları ile dönemin sosyolojik koşullarının aydınlara yüklediği *toplumsal sorumluluk* bilinci bir araya geldiğinde, çevirmenlerin seçiminin oldukça *bilinçli* olduğu düşünülebilir. Ayrıca eserin bazı çevirilerinin önsözünde ya da hakkında yazılan tanıtım metinlerinde hikemî, ahlaki ve faydalı yönünün öne çıkarılması, dinî ve kültürel

değerlerin de evrensel olanın yayılmasındaki rolüne ve hassas konumuna işaret eder. Sonuçta, Doğu ile Batı arasındaki edebî diyalogda bir arabulucu olarak *Télémaque*'ın didaktik içeriğiyle toplumdaki etik normların pekiştirilmesine ve beynelmilel kültürel karşılaşmaların belli ölçütler dâhilinde / *makul* bir düzeyde gerçekleştirilmesine katkı sunduğu görülür.

KAYNAKÇA

- Âbidînî, Hasan Mir. *Sad Sâl-i Dâstânnüvisî-yi İran*. C. I. Tahran: Neşr-i Çeşme, 2001.
- Âdemiyet, Feridun. *Endîşehâ-yi Mirzâ Âkâ Hân Kirmânî*. 2. basım. Tahran: İntişârât-i Peyâm, 1978.
- . *İdeoloji-yi Nehzet-i Meşrûtiyet-i İrân*. C. I. Tahran: Kânûn-i Ketâb-i İrân, 1980.
- Ahmet Refik. *Tarihî Simalar*. İstanbul: Kitabhâne-i Askerî-İbrahim Hilmi, 1915.
- Akün, Ömer Faruk. "Ahmed Vefik Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.143-157.
- Âryenpür, Yahya. *Ez Sâbâ Tâ Nîmâ*. 9. basım. C. I. Tahran: İntişârât-i Zuvvâr, 2008.
- Ayaydın Cebe, Günil Özlem. *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Ba'alî, Hefnâvî. *et-Tercemetu'l-Edebiyye: el-Hitâbu'l-Muhâciru ve Muhâtabatu'l-Âhri*. Amman: Yâzûrî, 2018.
- Bawardi, Basiliyus. "First Steps in Writing Arabic Narrative Fiction: The Case of Hadîqat al-Akhabâr". *Die Welts des Islams* 48 (2008): 170-195.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. 18. basım. Haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Browne, Edward G. *The Press and Poetry of Modern Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1914.
- Cahen, Albert. "Introduction". *Les Aventures de Télémaque*. C. I. Ed. Albert Cahen. Paris: Librairie Hachette, 1920. XV-CII.

- Cankara, Murat. *İmparatorluk ve Roman: Ermeni Harfli Türkçe Romanları Osmanlı/Türk Edebiyat Tarihyazımında Konumlandırmak*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Dayf, Şevki. *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-Mu'âsır fî Mısır*. Kahire: Dâru'l- Ma'ârif, tsz.
- Demircioğlu, Cemal. "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda "Çeviri"ye Yüklenen İşlevler", *Journal of Turkis Studies* 49 (2018): 179-202.
- ed-Dusûkî, 'Omer. *Fî'l-Edebi'l-Hadîs*. C. II. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1966.
- Ebüzziya Tevfik. *Numûne-i Edebiyât-ı 'Osmâniye*. 6. basım. İstanbul: Matba'a-i Ebüzziya, 1913.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Er, Rahmi. *Modern Mısır Romanı-I (1914-1944)*. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Fénelon, François. *Kıssatu Tilmâk İbn Ūlîsi'l-Hakîm*. Çev. İlyâs b. Ferec b. Dâhir el-Halebî. Paris: Fransız Millî Kütüphanesi. Arabe 6243, 1812.
- . *Tercüme-i Telemâk*. Çev. Yûsuf Kâmil Paşa. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nafiz Paşa Koleksiyonu. 850, tsz.
- . *Tercüme-i Telemâk*. Çev. Yûsuf Kâmil Paşa. Ankara: Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. 06 Mil Yz. A 525, tsz.
- . *Tercüme-i Telemâk*. Çev. Yusuf Kâmil Paşa. İstanbul: Tâbhâne-i 'Âmire, 1862.
- . "Mevadd-ı Hikemiyye-i Telemak". Çev. Kâmil Paşa. *Mecmûa-i Fünûn* 4, 5, 7, 10, 12 (1862-1863).
- . *Mevâkı'u'l-Eflâk fî Vekâ'i'i Telîmâk*. Çev. Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvi. Beyrût: Matba'atu'l-Suriye, 1870.
- . *Rivâyetu Telîmâk*. Çev. Sa'dullâh el-Bustânî. Beyrût: Matba'atu'l-Ma'ârif, 1870.
- . *Telemâk Tercümesi*. Çev. Ahmet Vefik Paşa. Bursa: Matba'a-i Hudavendigâr, 1880.
- . "Tercüme-i Hikâyet-i Telemâk". Çev. Mirzâ Muhsin Han Muinü'l-mülk. *Ahter* 27 (1879-1880).

- . *Hikâye-i Aristonous*. Çev. Reşad. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1888.
- . *Telemakhos'un Başından Geçenler I-II*. 2. basım. Çev. Ziya İshan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- . *Tercüme-i Telemak*. Çev. Yusuf Kâmil Paşa. Haz. Gonca Gökâlöp Alpaslan. Ankara: Öncü Kitap, 2007.
- Gökâlöp Alpaslan, Gonca. "Giriş". *Tercüme-i Telemak*. çev. Yusuf Kâmil Paşa. haz. Gonca Gökâlöp Alpaslan, 1-30. Ankara: Öncü Kitap, 2007.
- Holmes, James S. "The Name and Nature of Translation Studies". *The Translation Studies Reader*. Ed. Lawrence Venuti. London-New York: Routledge, 2004. 172-185.
- Hill, Peter. "The Arabic Adventures of *Télémaque*: Trajectory of a Global Enlightenment Text in the Nahdah". *Journal of Arabic Literature* 49 (2018): 171-203.
- . "Translation and the Globalisation of the Novel: Relevance and Limits of a Diffusionist Model". *Migrating Texts*. Ed. Marilyn Booth. Scotland: Edingburg University Press, 2019. 95-121.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem . *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâr İhyâ' et-Turâs el-'Arabî-Mu'essesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1995.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*. 3. Basım. C. I. İstanbul: Dergâh, 1982.
- İnalçık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- el-İs, Salim. *et-Tercemetu fî Hidmeti's-Sekâfeti'l-Cemâhîriyye*. y.y. Menşûratu İttihâdi'l-Kitâbi'l-'Arab, 1999.
- İşimtekin, Soner. "Merâgai'nin Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i Üzerine Bir Değerlendirme". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (2018): 57-77.
- Kanar, Mehmet. *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*. İstanbul: Say, 2013.
- Karadağ, Ayşe Banu. "Batı'nın Çevrilmesini 'Medeniyet' Odağıyla Yeniden Okumak: Tanzimat Dönemi/Sonrası Çeviriler ve 'Çekinceli' Cesur Çevirmenler". *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*. Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014. 482-504.

- Karadeniz, Yılmaz. *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*. İstanbul: Selenge, 2013.
- Kisrevî, Ahmed-i. *Târih-i Meşrûte-i İran*. 6. Basım. Tahran: İntişârât-i Emir-i Kebîr, 1965.
- Koç, Haşim. “Osmanlı’da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebî Tercümelere Dair Çalışmalar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 4. 8 (2006): 351-381.
- Kurtuluş, Rıza. “Ahter”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Ek-I, 2016. 56-57.
- . “Âkâ Hân-ı Kirmânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ek-I, 2016. 59-60.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. 2. basım. London-New York: Oxford University Press, 1968.
- Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought*. New York: Syracuse University Press, 2000.
- Meisami, Julie. “The Age of Translation and Adaptation, 1850-1914: Iran”. *Modern Literature in the Near and Middle East 1850-1970*. Ed. Robin Ostle. London-New York: Routledge, 2017, 45-63.
- Meral, Arzu. *Western Ideas Percolating into Ottoman Minds: A Survey of Translation Activity and the Famous Case of Télémaque*. Unpublished doctoral dissertation. Leiden Üniversitesi, 2010.
- Meral, Arzu. “The Ottoman Reception of Fénelon’s Télémaque”. *Fénelon in the Enlightenment: Traditions, Adaptations, and Variations*. Eds. Christoph Schmitt-Maaß, Stefanie Stockhorst and Doohwan Ahn. Amsterdam-New York: Rodopi, 2014. 211-235.
- Moosa, Matti. *The Origins of Modern Arabic Fiction*. Boulder-London: Lynne Rienner Publishers, 1997.
- Mutemedî, İsfendiar. “Ketâbhâne-yi Dersî der Îrân ez Te’sis-i Dârulfunûn tâ Inkılâb-i Islâmî”. *Târih-i Mu’âsır-ı Îrân* 7. 27 (2003): 111-138.
- Münif Efendi. *Muhâverat-ı Hikemiye*. İstanbul: Ceridehane Matbaası, 1859.
- Namık Kemal. “İntibâh Mukaddimesi”. *Şark* 5 (3 Mart 1881): 98-101.

- Ocak, Bekir. "Fenelon'un "Aristonous" Adlı Eserinin Mülâhhas Tercemesi ve Ahmed Faik Reşâd Bey". *Mavi Atlas*, 7 (2016):168-180.
- Ostle, Robin, ed. *Modern Literature in the Near and Middle East (1850-1970)*. London-New York: Routledge, 2017.
- Özgül, Metin Kayahan. "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı". *Erdem* 40 (2002): 193-241.
- Özön, Mustafa Nihat. *Türkçede Roman*. Haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: İletişim, 1985.
- Paker, Saliha. "Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler: Çoğul-Dizge Kuramı Açısından Bir Değerlendirme". Çev. Ali Tükel. *Metis Çeviri* 1 (1987): 31-43.
- Reisniyâ, Rehim. *İran ve Osmanî Der Âstane-i Karn-i Bistom*. C. I-II. Tebriz: İntişârât-i Sutûde, 1995.
- Rıza Tahsin. *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Dersaadet: Kader Matbaası, 1910.
- Sâbât, Halil. *Târihu't-Tabâ'a fi'ş-Şarkı'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1966.
- Sarkîs, Yusuf İlyân. *Mu'cemetu'l-Matbâ'âti'l-'Arabîyyeti ve'l-Mu'arreb*. Mısır: Matbaa Sarkîs, 1928.
- Schmitt-Maaß, Christoph, Stefanie Stockhorst, Doohwan Ahn, eds. *Fénelon in the Enlightenment: Traditions, Adaptations, and Variations*. Amsterdam-New York: Rodopi, 2014.
- Schmitt-Maaß, Christoph, Stefanie Stockhorst, Doohwan Ahn. "Introduction: Early Modernism, Catholicism and the Role of the Subject - Fénelon as a Representative of the Age of Enlightenment". *Fénelon in the Enlightenment: Traditions, Adaptations, and Variations*. Eds. Christoph Schmitt-Maaß, Stefanie Stockhorst and Doohwan Ahn. Amsterdam-New York: Rodopi, 2014. 13-24.
- Sheriff, Mary D. "Painting Telemachus in the French Regency". *Fénelon in the Enlightenment: Traditions, Adaptations, and Variations*. Eds. Christoph Schmitt-Maaß, Stefanie Stockhorst and Doohwan Ahn. Amsterdam-New York: Rodopi, 2014. 281-311.
- Soofizadeh, Abdolvahid. "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7. 35 (2014): 286-296.

- eş-Şeyyâl, Cemâleddin. *Rifâ'a et-Tahtâvî: Za'îmu'n-Nahdati'l-Fikriyye fî 'Asrı Muhammed 'Ali*. Kahire: Hindawi, 2019.
- Schuurman, Paul. "Fénelon on Luxury, War and Trade in the Telemachus". *History of European Ideas* 38. 2 (2012): 179-199.
- Strauss, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Middle Eastern Literatures* 6. 1 (2003): 39-76.
- Şinasi. "Pây-i Taht". *Tasvîr-i Efkâr*. 68 (21 Şubat 1863): 1.
- . *Tercüme-i Manzûme*. 2. basım. İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1870.
- et-Tahtâvî, Rifâ'a Râfi' . *Tahlîsu'l-İbrîz fî Telhîs-i Bârîz*. Kahire: Hindavi, 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. 19. Basım. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Dergâh, 2012.
- "Tercüme-i Hikâyet-i Telemâk". *Ahter* 27 (1 Temmuz 1879): 211.
- Tûsî, 'Azîz-i. "Mu'arrefi ve Berresî-yi Ketâb-i Sergüzeşt-i Telemâk". *Ferheng* 57. 58 (2006): 291-320.
- Ubicini, Abdolonyme. *La Turquie Actuelle*. Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1855.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 7. Basım. C. IV/I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü: İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Yücel, Faruk. *Çevirinin Tarihi*. 2. Basım. İstanbul: Çeviribilim, 2020.
- Zerinebaf, Fariba. "İstanbul'dan Tebriz'e: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet". Çev. Umut Başar. *Muhafazakâr Düşünce* 55 (2018): 211-230.
- Zeydân, Curcî. *Târîh Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye*. Kahire: Hindawi, 2013.
- Zuhrî, Iraj. "Teatr ve İnkılâb-ı Meşrûtiyet - Tercüme ve İktibâs". BBC Persian 25 Temmuz 2006. Web. 22 Ekim 2020.

Summary

One of the first literary works to be translated from western literature in Turkish, Arabic, and Persian is the French novel *Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* (1699), which had received a great deal of attention when first published anonymously, eventually becoming a classic. It was written by François de Salignac de La Mothe-Fénelon (1651-1715), a member of the Académie française and the Archbishop of Cambrai, for the upbringing of Louis, Duc de Bourgogne, the grandson of Louis XIV. This study argues that there are shared reasons for which *Télémaque* was one of the first novels to be translated into Turkish, Arabic, and Persian in the Ottoman, Egyptian, and Persian societies; and that the importance given to its translation was closely related to the historical processes traversed at the time by the target societies. In this respect, it is probable that the book's prominence was due to the intersection of its Enlightenment-based worldview and the socio-political transformations that were taking place in the societies where it was translated. Consequently, this study employs the methodology of function-oriented descriptive translation studies as defined by James S. Holmes, focusing on the role played by the translations in the target cultures. For this reason, it is appropriate first to focus on social and historical developments at the time of *Télémaque's* translation, in order better to analyze the prevailing socio-cultural milieu. Each society's westernising reforms are reviewed in chronological order, based on the date when the translation was printed in book form; in addition, the individuals responsible for the earliest translations, as well as their motives and the general impacts of these translations, are examined. The transmission process from source language to target language, as well as the methods of translation, are beyond the scope of this article's methodological purview, and are not discussed. The concluding section attempts a comparative evaluation based on the socio-historical dynamics that influenced the popularity of the text.

In Eastern societies with strong literary traditions of their own, such as the in the Ottoman, Egyptian, and Persian societies, modernisation campaigns influenced by France made of French a common language. The influence of France on this region was not limited to that of the French Revolution; France also set an example for the development and the consequent transformations adopted during these societies' modernisation periods. This situation also had an impact on the domain of literature, resulting in the first translations being made from works in French, such as *Télémaque*. The Turkish translation of *Télémaque* in printed book

form was published as *Tercüme-i Telemâk* (Translation of *Télémaque*) by a prominent bureaucrat of the time, Yusuf Kâmil Pasha (1808-1876), on 6 August 1862. The Arabic translation was published in Egypt in 1867 under the title *Mawâqî' al-Aflâk Fî Waqâ'i' Tilîmak* (The Positions of the Celestial Spheres in Relation to the Adventures of *Télémaque*) by Rifâ'a Râfi' at-Tahtâwî (1801-1873), the imam of the first student group to be sent to France and the intellectual father of Egyptian modernisation. In Persia, *Télémaque* was translated as *Sargozasht-i Telemak* (The Adventures of *Télémaque*) in 1886 by Mîrzâ 'Alî Khan Nâzım al-'Ulûm (1849-1898), who had been trained at the Saint-Cyr Military School in Paris and started teaching at the Translation Office upon his return home. In Turkish, Arabic, and Persian, it took nearly a century for *Télémaque* to be translated in whole or in part, and more than 150 years for it to be published in printed book form. The coincidence of the translation process with periods of reform in the military, politics, law, the economy, and education and the prevalence of cultural steps like the foundation of language schools and offices of translation, as well as the sending of students abroad, suggests the social background of *Télémaque*'s translations.

Embodying the political ideas and ethical ideals of the day, *Télémaque* came to be recognized as a masterpiece in Turkish, Arabic, and Persian literature during the period of Westernisation. Existing political concerns and the quest for the *ideal state* help explain why *Télémaque* was found to be so compelling in the target cultures and why it came to be among the first novels translated into their respective languages. Fénelon's attempt to represent the ideal ruler through the persona of a ruler-to-be offers significant ideas as to the administrative agendas to be adopted in the Ottoman, Egyptian, and Persian societies. Given that the first translations in printed book form were undertaken by a bureaucrat in Turkish, a scholar and educator in Arabic, and a teacher and translator in Persian, the book's appeal to diverse audiences indicates that the modern ideas represented the desire of a certain collective consciousness. Its selection by public functionaries in all three cases reveals a certain awareness as to the popular dissemination of modern ideas like the duties of the state and the responsibilities of the citizenry. The political views expressed in the book, particularly with respect to the problems of absolutism and the importance of the rule of law, were quite radical for the time. From this standpoint, it is noteworthy that the translation was censored in Persia and that lengthy delays intervened in Turkish and Arabic between the translations and their publication. It is probable that *Télémaque*'s universal themes allowed its translators to overlook the unfavorable reactions they or their translations were

likely to face. Still, these early translations did encounter certain pressures and concerns.

Considering that military and economic reforms and increased accessibility to education were prioritised in the Ottoman, Egyptian, and Persian societies during the modernisation period, *Télémaque's* focus on the duties of the citizenry must have also been an important reason for its translation. The book emphasizes such universal ideas and values as wisdom, science, reason, experience, patriotism, learning, rights, justice, duty, and tolerance. The conception of the *ideal citizen* built around these universal values may have shaped the work's function in the target cultures and hence determined the translators' choice. Moreover, the novel highlights such universal values pertaining to the *ideal human being* as honesty, industry, piety, austerity, simplicity, courage, hospitality, skill, humility, generosity, forgiveness, and loyalty. These elements are compatible with local cultural values and, coupled with the consciousness of *social responsibility* with which prevailing social conditions charged the intellectual class, suggest that the translators' choice was quite *deliberate*. Those who undertook the first translations of *Télémaque* in Turkish, Arabic, and Persian were prominent intellectuals. At the same time, the prefaces affixed to some of the translations, as well as certain testimonials published in other venues, emphasized the book's philosophical, moral, and utilitarian dimensions, pointing to the role and delicate position of religious and cultural values in the promulgation of universal ones. As a mediator in the literary dialogue between East and West, *Télémaque's* didactic contents contributed to the consolidation of ethical norms in society and the realization of international cultural confrontation at a reasonable level.